

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DEMOKRATİK REFERANDUM İLKELERİ
BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE DOĞRUDAN
DEMOKRASİ (KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yeliz KARADENİZ

**Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Kamu Yönetimi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Köksal ŞAHİN

Ekim-2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

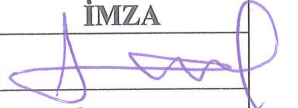
**DEMOKRATİK REFERANDUM İLKELERİ BAĞLAMINDA
TÜRKİYE’DE DOĞRUDAN DEMOKRASİ (KARŞILAŞTIRMALI
BİR ANALİZ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yeliz KARADENİZ

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Kamu Yönetimi

“Bu tez 22/10/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN	Başarılı	
Doç. Dr. Zeynel Abidin KILINÇ	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Yeliz KARADENİZ
Öğrenci Numarası	:	1560Y03003
Enstitü Anabilim Dalı	:	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı	:	Kamu Yönetimi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Demokratik Referandum İlkeleri Bağlamında Türkiye'de Doğrudan Demokrasi (Karşılaştırmalı Bir Analiz)
Benzerlik Oranı	:	%5

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

21/09/2018

☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbe@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

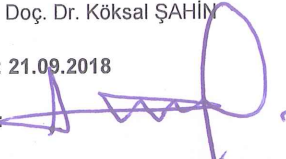
Bilgilerinize arz ederim.

.../.../2018

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Köksal ŞAHİN

Tarih: 21.09.2018

İmza:

☐ KABUL EDİLMİŞTİR

☐ REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Bu çalışmamda şüphesiz ki çok fazla insanın katkısı vardır. Öncelikle sevgili babam hayat boyu üzerimdeki emeklerini hiçbir zaman unutmayacağım. Rehberimsin ve her zaman öyle olacaksın. İyi ki benim babamsın. Beni bu süreçte destekleriyle hiçbir zaman yalnız bırakmayan, her zaman güvenen annem iyi ki varsın. Kardeşim, en değerlim, tez süreci boyunca verdiğin moral için teşekkür ederim. En önemlisi çalışmamın her aşamasını titizlikle takip eden ve katkılarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübesini benimle paylaşan, danışmanım olduğu için gurur duyduğum saygıdeğer hocam Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'e bana kattığı her şey için teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak yardımlarını benden esirgemeyen ve yol gösteren hocalarım Doç. Dr. Serdar GÜLENER ve Dr. Öğr. Üyesi Dilşad TÜRKMENÖĞLU KÖSE'ye sonsuz teşekkürler.

Yeliz KARADENİZ

22.09.2018

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK ÇERÇEVE	9
1.1. Demokrasi Kavramı	9
1.2. Demokrasinin Tarihsel Gelişimi	12
1.3. Doğrudan Demokrasinin Yükselişi	14
1.4. Doğrudan Demokrasi Tartışmaları ve Yeni Demokrasi Modelleri.....	19
BÖLÜM 2: DEMOKRATİK REFERANDUMUN ULUSLARARASI	
KRİTERLERİ	23
2.1. Avrupa Konseyi Kuruluşlarında ve Sözleşmelerinde Referandum Kriterleri	24
2.1.1. Venedik Komisyonu Kriterleri.....	26
2.1.1.1. Avrupa Seçim Kültürünün Unsurları Ve Demokratik Referandum..	27
2.1.1.2. Sürece (Uygulamaya) İlişkin İlkeler	32
2.1.1.3. Maddi Geçerlilik Koşulları (Özel Kurallar).....	34
2.1.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne göre Referandum Kriterleri	37
2.2. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Kriterleri.....	39
2.3. Birleşmiş Milletler'in Referandum Kriterleri	41
2.4. Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler'in	
Belgelerindeki Referanduma İlişkin Ortak İlkeler	43
BÖLÜM 3: ULUSLARARASI DEMOKRATİK KRİTERLER BAĞLAMINDA	
TÜRKİYE'DEKİ REFERANDUMLAR: 1987 ve 2010 REFERANDUM	
ÖRNEKLERİ	46
3.1. Türkiye'nin Referandum Geleneği	47
3.1.1. 1961 Anayasa Referandumu	48
3.1.2. 1982 Anayasa Referandumu	50
3.1.3. 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu	53

3.1.4. 1988 Anayasa Değişikliği Referandumu	55
3.1.5. 2007 Anayasa Değişikliği Referandumu	56
3.1.6. 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu	60
3.1.7. 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu	62
3.2. 1987 ve 2010 Referandumlarının Uluslararası Demokratik Referandum Kriterleri Bağlamında Analizi	64
3.2.1. Referandumlara İlişkin Demokratik Kriterler Bağlamında 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu	64
3.2.2. Referandumlara İlişkin Demokratik Kriterler Bağlamında 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu	69
SONUÇ VE ÖNERİLER	79
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ.....	101

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Kuruluşu
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DTP	: Demokratik Toplum Partisi
DYP	: Doğru Yol Partisi
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HSYK	: Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Konseyi
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
OHAL	: Olağanüstü Hal
RTÜK	: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YSK	: Yüksek Seçim Kurulu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

Tezin Adı: Demokratik Referandum İlkeleri Bağlamında Türkiye’de Doğrudan Demokrasi (Karşılaştırmalı Bir Analiz)	
Tezin Yazarı: Yeliz KARADENİZ	Danışman: Doç. Dr. Köksal ŞAHİN
Kabul Tarihi: 22.10.2018	Sayfa Sayısı: v (ön kısım)+101 (tez)
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	Bilim Dalı: Kamu Yönetimi
Bu çalışmada amaçlanan, son zamanlarda giderek popülerleşmeye başlayan doğrudan demokrasinin ülkemizdeki durumunu 1987 ve 2010 yılındaki referandum uygulamalarından hareketle ele almaktır. Betimleyici metod, tarihsel metod ve karşılaştırma usulünün birlikte kullanıldığı bu çalışmada cevabı aranan başlıca sorular; “Demokrasinin ne ifade ettiği”, “doğrudan demokrasi ve referandumun neden önemli olduğu”, “uluslararası belgelerde yer alan demokratik referandum ilkelerinin neler olduğu”, “referandum konusunda Avrupa ülkelerindeki uygulamaların nasıl olduğu” ve “Türkiye’de referandum uygulamalarının demokratik ilkeler ışığındaki konumunun nasıl olduğu” şeklinde olmuştur. Ulaşılan başlıca sonuçlar olarak ise; Demokrasinin bulunduğu döneme göre farklılık gösterdiği, doğrudan demokrasinin siyasal katılımı arttırdığı için önemli olduğu, katılımı en iyi sağlayan aracın da referandum olduğu söylenebilir. Ayrıca uluslararası alanda ortak olarak belirlenmiş referandum kriterleri olarak; konu bütünlüğü, referandumun tarafları arasında fırsat eşitliği, basın tarafsızlığı, serbest propaganda, temel hak ve özgürlüklerin referandum konusu yapılmaması hususlarına ulaşılmıştır. Verilen ülke örneklerinden yola çıkarak da her ülkede farklı farklı uygulamalar olduğu da söylenebilir. Türkiye ile ilgili başlıca sonuçlar ise; ülkede temsili demokrasinin benimsendiği bu yüzden de sadece anayasanın kabulü ve değiştirilmesinde referanduma başvurulduğu, şimdiye kadar gerçekleşen yedi referandumun mevzuat ve uygulamalarında eksiklikler olduğu ve en önemlisi ayrıntılı incelenen 1987 ve 2010 referandumlarının uluslararası kuruluşların açıkladığı referandum ilkelerini uygulamada yetersiz kaldığıdır. Ayrıca Türkiye’de en çok göz ardı edilen referandum kriterleri konu bütünlüğü yani oylamaya sunulacak maddelerin tek tek oylanması ve halkın bilgi kaynağı olan medyanın tarafsız yayın yapması ilkeleridir. Bununla beraber referandumun vazgeçilmezleri olarak kabul edilen genel, serbest, gizli ve eşit oy ilkelerinde Türkiye’nin başarılı olduğunu da belirtmek gerekir.	
Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Doğrudan Demokrasi, Referandum, Demokratik Referandum İlkeleri, Venedik Komisyonu, Türkiye’de Referandum	

Title of the Thesis: Referendum Democratic Policy in the Context of Direct Democracy in Turkey (A Comparative Analysis)

Author: Yeliz KARADENİZ

Supervisor: Associated Prof. Köksal ŞAHİN

Date: 22.10.2018

Nu. of pages: v (pre text)+ 101 (m. body)

Department: Political Science and
Public Administration

Subfield: Public Administration

The aim of this study is to examine the situation of the direct democracy, which has recently become increasingly popular, with reference to the referendum implementations of 1987 and 2010. The main questions answered in this study are the descriptive method, the historical method and the comparison method; “That what democracy phrase”, “direct democracy and referendums’s why it is important”, “international documents on what is happening in the democratic referendum on the principles laid down”, “referendum on is how the practice in European countries” and “how’s position on democratic principles light of the referenda in Turkey” It has become. As the main results, It can be said that the democracy differs according to the turn of the year, and that the democracy is important because it increases political participation, the referendum is the vehicle that provides the best participation. In addition, as the referendum criteria determined jointly on the international arena; issue integrity, opportunity equality between the parties to the referendum, press neutrality, free propaganda, fundamental rights and freedoms. It can be said that there are different applications in each country by way of the examples of the given countries. The main conclusions regarding Turkey; the referendum was adopted only in the adoption and amendment of the Constitution, the seven referendums up to now are lacking in the legislation and its applications, and most importantly the 1987 and 2010 referendums examined in detail are insufficient to implement the referendum principles explained by international organizations. There are also the most neglected issues by referendum integrity of materials that will not be put to a vote and the people with knowledge of the individual source media to broadcast unbiased policy in Turkey. However, the general, free, secrecy and equal voting principles, which are considered indispensable for the referendum It should be noted that Turkey was successful.

Key Words: Democracy, Direct Democracy, Referendum, Democratic Referendum Principles, Venice Commission, The Referendum in Turkey

GİRİŞ

Günümüz dünyasında bir ülkede demokratik işleyişin sağlanması, hem ülkedeki toplumsal ve siyasi düzen hem de ülkenin dış imajı açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra demokratik imkânların ve kurumların çok olduğu ülkelerde halkın katılımının daha fazla olma ihtimalinden de söz edilebilir (Karaçor, 2009: 127).

Demokrasi, üzerinde ortak bir tanıma ulaşmanın zor olduğu bir kavram olarak ifade edilebilir. Demokrasiyi “çoğunluğun yönetimi”, “azınlıkların haklarını güvence altına alan yönetim”, “halk için yönetim”, “fırsat eşitliği sağlamaya çalışan yönetim” gibi ifadelerle tanımlamak mümkündür (Atar, 2000: 52).

Demokrasi, genel bir ifadeyle siyasi partiler aracılığıyla ülkeyi yönetecek kişilerin genel ve serbest seçimler sonucu iş başına gelmesine dayanan siyasal rejim olarak da tanımlanabilir (Yaşamış, 2001: 15). Bu noktada demokrasinin tanımı ve kapsamı üzerine tartışmaların günümüzde de hala devam ettiğine değinmek gerekir. Buna rağmen, ortak paydanın en iyi siyasal rejimin demokrasi olduğu yönünde olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Demokrasinin geçmişten günümüze uzanan uzun bir tarihsel gelişim süreci vardır. Demokrasinin ilk örneği olan Atina demokrasisinde halk kendi kendini yönetmiş, vatandaşlar yönetime doğrudan katılmıştır. Ancak sadece belli vatandaşlarla sınırlandırıldığı için bu demokrasinin azınlık (oligarşik) demokrasisi olduğu söylenebilir. Eski Yunandan çok sonra demokrasinin temsili sisteme doğru kaymaya başladığı görülmektedir. 18. Yüzyılda Amerikan ve Fransız devrimleri sonucu yaşanan gelişmeler de temsili demokrasinin yerleşmesine katkı sağlamıştır (Akad ve Dinçkol, 2002: 320).

Avrupa’da ortaya çıkan demokratik düşüncelerin yaygınlaşması da demokrasiyi geliştirmiştir. Demokrasinin esas gelişiminin genel oy hakkının kabulüyle birlikte 20. Yüzyıl’da yaşandığı söylenebilir. Bu yüzyılda demokrasinin küresel çapta en iyi yönetim şekli olarak kabul edildiği söylenmektedir (Dahl, 2001: 91).

Demokrasinin bugün en önemli siyasi olgulardan biri olduğu ileri sürülebilir. Bugün demokrasinin geldiği noktada bilgi ve iletişim teknolojilerinin büyük bir rolü vardır. Bilgi ve iletişim teknolojileri insan yaşamında kaçınılmaz bir hal almakta ve her alanı derinden etkilemektedir. Özellikle internet ile birlikte hem bazı günlük işlerin kolaylaştığını hem de siyasal katılmanın arttığını belirtmek gerekir. Artık insanlar elektronik imkânları kullanarak siyasal faaliyetleri daha aktif bir şekilde takip edip, katılarak görüş bildirebilirler. Bugün birçok ülkede vatandaşlar e-katılım yoluyla şikâyetlerini ve görüşlerini iletebilmektedir. Sadece vatandaşlar değil, siyasi partilerde internet aracılığıyla kampanyalarını yürütüp halka hitap edebilmektedir (Zengin, 2013: 283). İşte bu durum yeniden doğrudan demokrasiye dönüşün bir işareti olarak ele alınmakta ve teknoloji sayesinde uygulanabilecek “Referandum Demokrasisi” kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Referandum demokrasisi temsili demokrasinin yerine geçecek makro demokrasi olarak ifade edilmektedir. Böylece günümüzdeki pasif vatandaş konumundan sorun çözücü vatandaş konumuna geçilebilir. Yönetilen değil, yöneten demokrasiden söz edilecekse bunun referandum demokrasisinden geçtiği söylenebilir.

Egemenliğin halkın elinde olduğu demokraside bu yetki bazen doğrudan halk tarafından bazen de halkın kendi seçtiği temsilciler vasıtasıyla kullanılmaktadır. Bu noktada doğrudan ve temsili olmak üzere iki farklı demokrasi modelinin ortaya çıktığı görülmektedir. Doğrudan demokraside halk, egemenliğini kendisi kullanmaktadır. Doğrudan demokrasinin ilk örneğinin Eski Yunan şehir devletlerinde ortaya çıktığından ve vatandaşların hükümet işlerine doğrudan, aracı kullanmadan katıldığından söz edilebilir.

Günümüzde ise İsviçre’nin bazı kantonlarında “landsgemeinde” adı verilen toplantılarda ve Amerika Birleşik Devletleri’nin bazı eyaletlerinde yer alan New England kasabalarında “town meeting” (kasaba toplantısı) adı verilen toplantılarda bu kurumun örnekleri görülmektedir. Bu kantondaki kişiler yılda bir kez toplanıp gerekli konuları görüşüp karara bağlamaktadır (Demir, 1999: 10). Demokrasinin mantığının aslında doğrudan demokrasiyi gerektirdiği söylenebilir.

Doğrudan demokrasi, temsili demokrasinin sağlayamayacağı pek çok imkânı da sağlamaktadır¹. Bunlardan biri de etkin katılım fırsatıdır. Doğrudan demokrasinin özünde halkın bir araya gelerek birbirleriyle sorunlar hakkında görüşüp istişare yaparak kendi fikirlerini oluşturmalarının yattığı ileri sürülebilir. Fakat nüfusun artışıyla birlikte bugün doğrudan demokrasinin bu anlamda uygulanabilmesi mümkün görülmemektedir. Halkın sayısının fazla olmasının etkin katılım oranını azaltacağı ve kararları temsilcilere bırakma ihtimalini arttıracığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda doğrudan demokrasinin uygulanabilmesi için ülkenin sınırlarının küçük, nüfusunun az ve mantıklı kararların alınabilmesi için yeterli zamanın olması gereklidir (Dahl, 2001: 115). Bu nedenle günümüzde demokratik yönetim biçiminin doğrudan demokrasi yerine temsili demokrasi ile bütünleştiği söylenebilir.

Temsili demokrasinin etkinliği için, halkın katılımının sadece seçimlerde oy vermekle sınırlandırılmaması, önemli konularda görüşlerini doğrudan ifade edebilmeleri, istemedikleri bir kanunun çıkmasını engelleyebilmeleri ve yeniden düzenlenmesini istedikleri konularda kanun teklifinde bulunabilmeleri, kısacası doğrudan demokrasi araçlarını kullanmaları faydalı olabilir (Solak, 2012: 58). Bu araçlardan en sık kullanılanı referandumlardır. Referandumu, anayasa değişikliği, yasaların kabulü veya devleti ilgilendiren önemli konularda iktidarın aldığı kararı halkın isteyip istemediğinin sorulması şeklinde tanımlamak mümkündür. Referandum öncelikle anayasalarda başlamış daha sonra yasalarda da uygulanmıştır. Günümüzde ise kapsamı giderek genişlemektedir. Sıradan konularda bile vatandaşların referandum vasıtasıyla karar vermesi demokrasi için gerekli görülmektedir (Erdoğan, 2014: 315). Referandumların aynı zamanda daha güvenilir, demokratik ve katılımcı doğrudan demokrasi aracı olduğundan da bahsetmek gerekir.

Referandumlar halka doğrudan söz sahibi olma fırsatı verdiği için ayrıcalıklı bir araç konumundadır. Referandumlarla birlikte halk yönetimde etkili olmakla birlikte ülke sorunlarıyla da yakından ilgilenebilme imkânı bulmaktadır. Temsili sistemlerde dört ya da beş yılda bir yapılan seçimlerde oy kullanan halk, referandumlar sayesinde daha çok katılma fırsatını elde etmektedir. Referandumlar, 19. yüzyılda birkaç ülkede

¹ Rousseau da temsili demokrasinin tam anlamıyla demokratik olmadığını, halkın sadece seçim zamanı özgür olabildiğini ifade etmiştir (Beetham ve Boyle, 2005: 7).

görülüyorken 20. yüzyılda dünya çapında artış göstermiştir. Bu artışın temel sebeplerinden biri olarak Avrupa kıtasında uygulanan referandum sayılarının artması gösterilebilir (Solak, 2012: 59). Halkın temsili demokrasi kurumlarına olan güveninin azalması ve yönetime doğrudan katılmak istemesi de referandumun değerini arttırmıştır. (Şencan ve diğerleri, 2010: 69). Ayrıca son yıllarda hızla gelişen teknoloji ile birlikte doğrudan demokrasi araçlarının daha sık kullanılmasıyla referandumların öneminin arttığından da bahsetmek gerekir.

Türkiye’de demokrasiye geçiş serüvenine bakıldığında ise uzun bir süreçten bahsedilebilir. Bu Osmanlı’nın en uzun yüzyılı olan 19. Yüzyıldan bu güne uzanan bir boyut olarak ifade edilebilir. Bu süreç, Sened-i İttifak ile başlamış 1876’da Kanun-i Esasinin kabulüyle birlikte gelişme göstermiş ve Türkiye’de yönetim şeklinin Cumhuriyet olarak belirlenmesiyle birlikte günümüze kadar devam etmiştir (Tosun, 2002: 189). 1923-1938 yılları arasında demokratikleşme amacıyla çok partili sistem için denemeler yapılsa da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1945’de çok partili hayata geçişle birlikte demokrasi yolunda esaslı adımların atılmaya başlandığı söylenebilir. Bu anlamda medeni ve siyasi haklarda da gelişmeler yaşanmıştır.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda belirtildiği üzere halk, egemenliğini seçtiği temsilciler aracılığıyla kullanmaktadır. Türkiye’de demokrasi, anayasada yer aldığı şekliyle temsili demokrasi anlayışına dayanmaktadır. Ancak dünyadaki gelişmelere paralel olarak halkın yönetime katılımını arttırmak amacıyla doğrudan demokrasinin önemli bir aracı olan referandum uygulamaları giderek yaygınlaşmaktadır. Anayasada temsili demokrasi yer alsada 175. maddesine göre referandum aracılığıyla doğrudan demokrasi uygulamaları görülmektedir (Anayurt, 2008: 133).

Dünyadaki uygulamalarına bakıldığında bir referandumun demokratik niteliğinin ağır basması için bazı şartların yerine getirilmesi gerekli görülebilir. Bu şartları içeren en popüler metin Venedik Komisyonunca hazırlanmış olan Referandum Taslak Kılavuzu’dur (Şencan ve diğerleri, 2010: 9). Venedik Komisyonu Parlamenter Meclisi “Avrupa’da İnsan Hakları ve Demokrasi” konulu Tavsiye Kararı’nda, demokratik kurumların işleyişlerindeki eksikliklerin giderilmesi için kılavuz ilkeler düzenlenmesini öngörmüştür (Şencan ve Diğerleri, 2010: 3). Ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği

teşkilatı (AGİT) ve Birleşmiş Milletler (BM) başta olmak üzere çeşitli uluslararası toplum organlarınca bu yönde karar ve metinler söz konusudur. Bu ilkeler göz önüne alınarak Türkiye’de referanduma ilişkin mevzuat ve uygulamalar bir analize tabi tutulabilir.

Tüm bunlardan hareketle çalışmanın temel problematiğinin sadece anayasal konularda referandum yapılan Türkiye’de son yıllarda giderek artan referandum uygulamalarının uluslararası belgelerde yer alan demokratik referandum ilkeleri ışığı altındaki konumu olduğu söylenebilir. Bu problematikten hareketle çalışmanın araştırma soruları olarak şunlar tespit edilmiştir;

Demokrasi kavramı neyi ifade etmektedir?

Doğrudan demokrasiye önem kazandıran gelişmeler olarak nelerden bahsedilebilir?

Yeni demokrasi modelleri ve doğrudan demokrasi arasındaki bağlantı ne şekildedir?

Uluslararası belgelerde yer alan demokratik referanduma ilişkin ilkeler nelerdir?

Referandum konusunda Avrupa ülkelerindeki uygulama nasıldır?

Türkiye’de referandum uygulamalarının referanduma yönelik evrensel ilkeler ışığında artı ve eksileri nelerdir?

Bu doğrultuda çalışmanın birinci bölümünde ilk üç araştırma sorularından hareketle öncelikle demokrasi kavramı açıklanmaya çalışılmış, daha sonra katılımı en iyi sağlayan demokrasi modeli olan doğrudan demokrasinin önemi vurgulanarak günümüzde geldiği noktaya değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde temsili demokrasinin, toplumların siyasal ve toplumsal isteklerini karşılamada yetersiz olduğuna yönelik düşüncelerin artmasıyla ortaya çıkan temelde bireylerin siyasette aktif olmalarını esas alan yeni demokrasi modelleriyle doğrudan demokrasi arasındaki ilişki üzerinde de durulmuştur.

Referandum uygulamalarındaki artış ve referandumun demokratikliğine ilişkin ilkelerin neler olabileceği doğrultusundaki çalışmalar, demokrasiyi konu edinen uluslararası kuruluşlar tarafından önemli bir problematik haline gelmiştir. Bu bağlamda referandum uygulamasının demokratik bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik şartların neler olabileceği konusunda Avrupa Konseyi kuruluşu olan Venedik Komisyonu’na hazırlanmış olan “Referandum Taslak Kılavuzu”ndaki ilkeler başta olmak üzere birçok kuruluşun bu konuda belirlediği kriterler vardır. Çalışmanın ikinci bölümünde dördüncü

ve beşinci araştırma sorularından hareketle bu ilkelerin neler olduğundan ve Avrupa ülkelerindeki referandum uygulamalarının nasıl olduğundan bahsedilecektir. Dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak ülkemizde de referanduma başvurma noktasında artış görülmektedir. İşte bu çalışmanın son bölümünde ise altıncı araştırma sorusundan yola çıkarak ülkemizdeki mevcut referandum kurumunu mevzuat ve uygulama bağlamında referanduma ait uluslararasılaşan ilkeler ile karşılaştırmalı bir analize tabi tutmak hedeflenmektedir.

Çalışmanın Konusu

Bu yüksek lisans tez çalışmasının konusu son zamanlarda giderek popülerleşen doğrudan demokrasi ve referandum kavramını tanımlamak, uluslararası belgelerden hareketle referanduma ilişkin demokratik ilkeleri belirlemek ve Türkiye'deki referandum uygulamalarında bu ilkelere ne derecede uyulduğunu anlamak doğrultusunda özetlenebilir.

Bu bağlamda, ilk bölümde doğrudan demokrasi ve referandum ile ilgili bir çerçeve çizilecektir. İkinci bölümde demokrasinin önemli bir gereği olan ve halkın doğrudan katılımını sağlayan referandumların uluslararası kuruluşlarca getirilen demokratik ilkeleri karşılaştırmalı bir şekilde ele alınacaktır ve üçüncü bölümde ise, bu ilkeler çerçevesinde Türkiye'deki 1987 ve 2010 referandumları ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Çalışmanın Önemi ve İçeriği

Demokrasinin eski zamanlardan beri, uygulanabilir en iyi yönetim biçimi olarak kabul edildiği söylenebilir. Demokrasinin yüzyıllardır çeşitli değişiklikler geçirdiği görülmektedir. Demokrasinin geçirdiği bu değişikliklerin özellikle 18. yüzyıl sonrası temsili demokrasi etrafında şekillendiğinden söz edilebilir. Bununla birlikte doğrudan demokrasi olgusunun az da olsa uygulama imkânı bulduğundan bahsedilebilir. Başta İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere doğrudan demokrasiyi etkili bir şekilde kullanan ülkelerde ve diğer çoğu ülkede özellikle doğrudan demokrasinin en önemli aracı olan referandum kurumuna yer verilmektedir (Topukcu, 2011: 1).

Referandumların belli bir sınırlar içinde halka doğrudan yetki verdiği ve çoğu zaman onay kurumu olarak görüldüğü de ileri sürülebilir. Türkiye’de de anayasa yapma ve değiştirme aşamalarında referanduma yer verildiği görülmektedir. Anayasa değişiklikleri ve demokratik anayasa yapma aşamalarında referandum yoluna başvurulmada artan bir eğilim görülmektedir. Bu nedenle demokrasiye ilişkin temel kavramlar, doğrudan demokrasi kurumları ve bu kurumlardan biri olan referandumun demokratikliği çerçevesinde, Türkiye’deki uygulamanın ne ölçüde demokratik referandum ilkeleri ile bağdaştığı sorusuna yanıt bulmak amacı ile çalışma konusu olarak demokratik referandum kavramı seçilmiştir. Bu arada Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tez kataloğunda yapılan tarama sonucunda referandumun demokratik ilkeleri bağlamında Türkiye’de henüz hiçbir lisansüstü çalışma yapılmadığı için bu alanda bilimsel bir boşluk olması tezin önemini daha da arttırmaktadır. Buna dünyadaki teknolojik gelişmeler de katılırsa gelecekte referandum uygulamalarının artacağı beklentisi de eklenebilir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, öncelikle demokrasi kavramından bahsedilerek demokrasinin tarihsel gelişimine değinilecek, daha sonra doğrudan demokrasi ve onun popülerliğinden bahsedilecektir. Ayrıca doğrudan demokrasi kurumlarından kısaca söz edilerek en sık kullanılan araç olan referandum kurumu üzerinde durulacaktır. İkinci bölümün konusu uluslararası belgelerde yer alan demokratik referanduma ilişkin ilkeler ve referandum konusunda Avrupa ülkelerindeki uygulamalar ile sınırlı tutulacaktır. Üçüncü ve son bölümde, ikinci bölümde belirtilen demokratik referandum ilkelerine göre Türkiye’deki referanduma ilişkin hukuki düzenlemeler ve uygulamasının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Türkiye’de demokraside önemli bir husus olan seçimler ve referandumlar ülke demokrasisinin nasıl yol izlediğinin göstergesi olabilir. Bu çalışmada amaçlanan, günümüzde doğrudan demokrasi uygulamalarının başlıcası olan referandumun evrensel manada belirlenen ilkeleri ışığı altında Türkiye’deki uygulamaların incelenmesidir. Bu bağlamda özellikle, Türkiye’de de uygulanan bir doğrudan demokrasi kurumu olan referandumun anayasa yapımı ve değişikliği sürecinde ülkemiz mevzuatının ve uygulamalarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada ağırlıklı olarak betimleyici metot kullanılmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde genellikle literatür taramasından hareketle teorik analizler ortaya konulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde uluslararası kuruluşlarca öne sürülen ilkeler karşılaştırmalı metottan hareketle ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise tarihsel metottan yararlanılarak Türkiye’de gerçekleşen referandumlara yer verilmiştir.

BÖLÜM 1: TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK ÇERÇEVE

Demokrasi, üzerinde hala tartışma ve çalışmaların yapıldığı bir siyasi sistemdir. Bu bölümde öncelikle demokrasi kavramına ilişkin tanım ve yaklaşımlardan bahsedilecektir. Ardından, demokrasinin tarihsel süreçteki gelişimi ve yeniden gündemde olan doğrudan demokrasi modeli açıklanacaktır. Bu esnada doğrudan demokrasi araçlarından en çok kullanılan, demokraside katılımı sağlaması ve halkı aktif hale getirmesiyle önemli yeri olan referandum kurumu üzerinde durulacaktır. Bu bölümde ayrıca günümüzde doğrudan demokrasinin yükselişine ve temsili demokrasinin eksikliklerini tamamlamak için geliştirilmiş yeni demokrasi modellerine de değinilecektir.

1.1. Demokrasi Kavramı

İnsanların tarih boyunca yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda geçmişten günümüze çeşitli yönetim biçimleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi de demokrasidir. Demokrasi, yaklaşık olarak 2500 yıl öncesine dayandırılmaktadır.

Latince'de demokrasi halk anlamında kullanılan “demos” ve iktidar anlamında kullanılan “kratos” sözcüklerinden meydana gelmektedir. Demokrasi sözcük anlamıyla halk iktidarı olarak ifade edilmektedir. Demokrasinin ilk defa Herodot (M.Ö. 484-M.Ö. 425) tarafından; “halkın yönetimi”, “kanun önünde eşitlik”, “bütün sorunların tartışmaya sunulması”, “yöneticilerin makamlarından hareketle sorumlu tutulmaları” olarak ele alındığı iddia edilmektedir (Kışlalı, 1998: 198).

Demokrasi kavramı, sözlüklerde ise; “bir kurum ve topluluk içerisinde kişilerin karşılıklı hak ve özgürlüklerinin varlığına dayanan yaşam biçimi” (Büyük Larousse, 1986), “araya temsili bir organ koymaksızın doğrudan halkın egemenliğine dayanan veya temsili bir organ aracılığıyla gerçekleştirilen siyasal rejim” (Dictionnaire Larousse, 1993), “bir yönetim düzeninde halk iradesinin ağır basması veya yönetimin halk tarafından denetlenmesi” (Meydan Larousse, 1981) olarak ifade edilmektedir.

Abraham Lincoln'un demokrasi için yapmış olduğu “halkın, halk için, halk tarafından yönetimi” tanımının dünyada kabul gördüğü söylenebilir (Türküne, 2007: 189). Bu

tanımdan hareketle demokraside halkın hem yöneten hem yönetilen olduğu ya da yönetenlerin çoğunluğunun yönetime katılma hakkını içerdiği söylenebilir (Çam, 2000: 387).

Demokrasinin herkes tarafından kabul edilmiş ortak bir tanımının ise olmadığını söylemek mümkündür. Demokrasinin farklı düşünürler ve ideolojilerce farklı şekillerde tanımlandığı ve yorumlandığı görülmektedir. Bu sebeple bu konudaki tarihsel birikime başvurarak demokrasiye olan yaklaşımların nasıl olduğuna bakmak demokrasiyi kavramak açısından faydalı olabilir.

Eski Yunan düşünürlerinden Platon (M.Ö. 427-M.Ö. 347), demokrasiyi “alabildiğine zengin olmak isteğinin, doymak bilmez bir mal açlığının sonucu” olarak tanımlamaktadır (Platon, 2001: 220-223). Siyaset biliminin kurucusu kabul edilen Aristo’ya (M.Ö. 384-M.Ö. 322) göre ise demokrasi niteliksiz insanların ülkeyi yönettiği bir sistemdir (Aristoteles, 1990: 118-122). Aristo, demokrasiyi uygulama imkânının küçük yerlerde mümkün olduğunu düşündüğü için demokrasinin yaşama şansı olmadığını belirtmektedir (Yalçınkaya, 2013: 24-25).

Demokrasi ile ilgili Ortaçağ yaklaşımına bakmak gerekirse Saint Thomas Aquino (1224-1274) demokrasiyi “iktidardakilerin kişisel çıkar gözettiği kötü yönetim biçimi” (Sarica, 1993: 42-43), Farabi (874-950) “kötü yönetimler arasında en iyisi” (Hülâgü, 1999: 51), İbn-i Rüşd (1126-1198) “ideal yönetimden sapmış bir yönetim biçimi” (Çaha, 2010: 89-90), İbn-i Haldun (1332-1406) “dine önem veren iyi bir yönetim biçimi” olarak tanımlamaktadır (Haldun, 2015: 131-132).

15. ve 16. yüzyıldan sonra toplumsal alandaki değişikliklerle birlikte demokrasinin tanımında da farklılıklar olmuştur. Bu dönemin önemli düşünürlerinden Nicolo Machiavelli (1469-1527) demokrasiyi “halk yönetimi” ve “özgürlüğe ve eşitliğe önem veren yönetim” (Öztürk, 2013: 191-192), Thomas Hobbes (1588-1679) “herkesin meclise girebileceği yönetim biçimi” (Göze, 2011: 158), John Locke (1632-1704) “vatandaşların, yasaları kendisinin yaptığı ve uygulayacak yöneticileri de kendi eliyle seçtiği yönetim biçimi”, Montesquieu (1689-1755) “halkın hem yönettiği hem de yönetildiği yönetim biçimi”, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) “zenginlik ve yetenek yönlerinden aralarında büyük farklılıklar bulunmayan ve doğal yaşamdan çok

uzaklaşmamış kişilerin yönetimde yer aldığı sistem” olarak tanımlamaktadır (Schmidt, 2002: 68). Bu tanımlardan hareketle bu yüzyıllarda demokrasinin temsili demokrasi çevresinde geliştiği, halkın doğrudan katılımının pek mümkün olmadığı söylenebilir.

Yirminci yüzyılda özellikle II. Dünya savaşı sonrasında uluslararası toplumun çabaları neticesinde demokrasi üzerinde uzlaşılan ilkeler ve temel nitelikler ortaya konmuştur. Temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması ve insanlar arasında siyasi eşitliğin sağlanması (Ural, 1999: 454), halka sunulan hizmetlerde din, dil, ırk, eğitim, gelir ayrımı gözetilmemesi, bireylerin baskıya maruz kalmadan hakkını arayabilmesi (Sabuncu, 1996: 71-72), siyasette muhalefetin oluşmasına izin verilmesi, sınırlı iktidar, katılımcılık ve halkın yönetimde söz sahibi olması (Çaha, 2011: 224-225) bu nitelikler arasındadır. Bu formülasyon batılı kurumlar ve ülkelerce kabul edilmiş ve özellikle doğu bloğunun çökmesiyle küresel yaygınlık kazanmıştır.

20. yüzyılın özellikle son çeyreğinde ise demokrasi yaklaşımlarının değiştiği, demokrasinin ruhunun halkın etkin katılımı olduğu ve bu yüzden de herkes tarafından istendiği, doğrudan demokrasiye doğru yönelimin arttığı ve doğrudan demokrasinin ideal yönetim biçimi haline geldiği söylenebilir. Bazı düşünürlerden hareketle doğrudan demokrasiye geçişi kavramak için 20. Yüzyılın son dönemlerindeki başlıca düşünürlerden ve yeni demokrasi yaklaşımlarından bahsetmekte fayda vardır.

Elton Mayo’ya (1880-1949) göre demokrasiyi, kararların kim tarafından, nasıl alınacağı ve alınması gerektiği sorularının cevaplarında aramak gerekmektedir (Mayo, 1964: 24). Norberto Bobbio (1909-2004), demokrasiyi “halk iktidarı” olarak görmekte ve üç ana ilke etrafında açıklamaktadır. Bunlar; ortak karar alma noktasında yetkinin kimde olacağı, bu kararın hangi yollarla alınacağı, karar alma sürecine katılanların çokluğu olarak ifade edilmektedir (Touraine, 2015: 19). Robert Dahl (1915-2014), demokraside olması gereken unsurları “etkin katılım”, “eşit oy”, “bilgi edinebilme hakkı”, “alınacak kararlar hakkında son sözü söyleme hakkı” olarak tanımlamaktadır (Dahl, 2001: 40). Tüm bu kriterlerin doğrudan demokrasinin kapsamını ortaya koyduğu söylenebilir.

Touraine (1925-) demokrasiyi “çok sayıda insana en fazla özgürlüğün verildiği siyasal yaşam biçimi” olarak tanımlamaktadır. Buna göre kişilerin yönetime katılım yollarının çok olması yani halkın süreçte etkin olması demokrasiyi oluşturmaktadır (Touraine,

2015: 25). Tanilli (1931-2011), demokrasiyi “halk iktidarı” olarak tanımlamaktadır. Tanilli’ye göre demokrasi iktidarın kaynağını halktan aldığı, halkın devlet yetkililerini denetleyebildiği ve yönetime katılabildiği, ilk ve son sözün halk da olduğu rejimdir (Tanilli, 1990: 27).

Demokrasi kavramıyla ilgili yapılan bütün bu tanımlardan ve yaklaşımlardan hareketle demokrasinin bulunduğu çağa göre farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Eski Yunan ve Ortaçağ düşünürlerine göre demokrasinin kötü yönetim biçimleri arasında yer aldığından, 18. Yüzyıldan sonra ise farkında olmadan temsili demokrasinin temellerinin atıldığından bahsedilebilir. Ancak tam anlamıyla 20. Yüzyıldan sonra demokraside bir çığır açıldığından, demokrasinin en yaygın şekilde görülen ve önerilen, halkın katılımına ve yönetimde söz sahibi olmasına dayanan yönetim biçimi haline geldiğinden söz edilebilir.

1.2. Demokrasinin Tarihsel Gelişimi

Demokrasi kavramını ilk defa kullanan Heredot’un yaşadığı Antik Yunan zamanından günümüze kadar öyle ya da böyle demokrasiden izler görmek mümkündür. Bu bölümde demokrasiye tarihsel süreç açısından bakmak demokraside bugün gelinen noktayı görmek için faydalı olabilir.

Demokrasinin ilk örneği olarak kabul edilen Eski Yunanda kararlar, günümüzde doğrudan demokrasinin özü olarak kabul edilen “halk katılımı” esasına dayalı olarak doğrudan halk tarafından alınmaktadır. Tüm vatandaşlara “ekklesia” adı verilen mecliste oy verme ve fikrini söyleme hakkı verilmiştir. Halkın agora adı verilen bir meydana toplanarak kararlarını yöneticilere doğrudan bildirme imkânı da olmuştur. Bu sebeplerden ötürü Atina’da uygulanan bu demokrasi modeli doğrudan demokrasi olarak algılanmaktadır ²(Gülbüz, 2014: 24).

Eski Yunandaki bu anlayış, 17. ve 18. Yüzyıllarda herkesin temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu, egemenliğin tüm halka ait olduğu düşüncelerinin yaygınlaşmasıyla değişim göstermiştir. 19. yüzyılda İngiltere ve ABD’de demokratik gelişmeler yaşanmaya başlamış olsa bile günümüzdeki anlamıyla demokratik rejimlerin

²Ancak yönetime katılma hakkı 20 yaşına gelmiş erkek Atina vatandaşlarıyla sınırlandırıldığı ve kadınlar, yabancılar ve köleler bu haktan mahrum bırakıldığı için buradaki demokrasi eleştirilere maruz kalmıştır.

varlığından söz edilemez. Ancak bu yüzyıldaki oy hakkının gelişmesi, sorumlu hükümet anlayışı gibi gelişmeler 20. yüzyılda demokratik rejimlerin zeminini oluşturmuştur.

20. yüzyıla gelindiğinde bütün vatandaşların oy kullanma hakkına sahip olması düşüncesiyle demokrasinin vazgeçilmez ilkelerinden olan “genel oy” hakkı kabul edilmiştir (Aliefendioğlu, 2005: 73). Bununla birlikte katılımcılığın, sınırlı devletin, temel hak ve özgürlüklerin uluslararası toplumun değeri haline gelmesi demokrasi tarihinin en verimli döneminin yaşandığının göstergesi olabilir.

Bilgi çağı olarak adlandırılan 21. yüzyıla gelindiğinde ise demokrasinin yeni iletişim teknolojileri ve medyayla birlikte küresel bir boyut kazandığı söylenebilir. Bu teknolojik araçlar sayesinde insanlar düşüncelerini kolayca birbirine iletebilmektedir. Özellikle internet ile birlikte halk siyasete daha çok dâhil olabilmektedir. Hem ülke içerisindeki hem de uluslararası alandaki siyasi olaylar hakkında kolaylıkla haber alabilmektedir (Karaçor, 2009: 130).

İşte bu 21. Yüzyıl ürünü olan sınırsız iletişim ve bilgi teknolojilerinin etkisiyle siyasal katılım artmaktadır. Katılım alanı hem genişlemekte hem de daha kolay ve ucuz hale gelmektedir (Güngör, 2012: 59). Artık sadece seçim zamanı değil siyasete ilişkin tartışmalarda da halk aktif rol alabilmektedir. Böylece toplumda farklı görüşte, kültürde ve inanışta olanların da iletişim kurabildiği ortam oluşabilmektedir.

Buraya kadar demokrasinin tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve gelişmelerden bahsedilmiştir. Anlatılanlardan hareketle demokrasinin günümüze kadar gelen sürecinin inişli çıkışlı olduğundan bahsedilebilir. Demokrasinin gerçek manada 17.yüzyıldan itibaren konuşulmaya başlandığı ve 19.yüzyılda popülerleştiği söylenebilir. 20. yüzyıla kadar filozoflar, devlet adamları ve siyasetçiler demokrasiyi kötü bir yönetim biçimi olarak algılamışlar ve sadece küçük bölgelerde gerçekleştirebileceğini savunmuşlardır. Bugün ise bu anlayışın tamamen değiştiği, demokrasinin modern toplumlarda ideal yönetim şekli haline geldiği söylenebilir. Ayrıca 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren teknolojinin de etkisiyle küresel bir boyut kazandığını artık halkın her alanda daha etkin olduğunu söylemek mümkündür. Tüm bu gelişmelerle birlikte doğrudan demokrasi yeniden önem kazanmıştır.

1.3. Doğrudan Demokrasinin Yükselişi

Tek bir demokrasi kavramı olmadığı gibi tek bir demokrasi modelinin olması da mümkün değildir. Demokrasiden söz edilmeye başlandığı Eski Yunan döneminden günümüze kadar çeşitli demokrasi modellerinden bahsedilmektedir. Bu demokrasi modelleri arasında düşünce ve uygulama bakımından farklılıklar vardır. Burada halkın süreçte en fazla etkili olduğu ve son zamanlarda en popüler olan doğrudan demokrasi modeli üzerinde durularak doğrudan demokrasiye önem kazandıran gelişmelerden söz edilecektir.

Doğrudan demokrasi, devlet yönetimi için tüm kararların halk tarafından aracısız olarak alınmasına dayanan demokrasi şekli olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan demokrasinin en güçlü savunucularından biri olan Rousseau'nun halk egemenliği teorisi doğrudan demokrasinin özünü ortaya koymaktadır. Rousseau egemenliğin hem devredilemeyeceğini hem de halktan başka kimse tarafından temsil edilemeyeceğini savunmaktadır. Rousseau aynı zamanda halkın kanunları kendilerinin yapmasını istemektedir. Halkın yapmadığı kanunu gerçek kanun olarak görmemektedir (Gözler, 2011: 107).

Benjamin Barber ise (1939-2017) birçok açıdan yetersiz gördüğü temsili demokrasiyi cılız demokrasi olarak ifade etmektedir. Cılız demokraside oy vermek dışında yurttaşların katılımını içeren bir şey bulmanın zor olduğunu açıklamaktadır. Bu yüzden de cılız demokrasinin demokratik olmadığını iddia etmektedir (Barber, 1995: 32).

Barber cılız demokrasideki eksiklikleri tamamlanması ve vatandaşların etkin hale gelmesi için doğrudan demokrasi modelini önermektedir. Barber doğrudan demokrasiyi “gerçek ve tam anlamıyla demokratik olan tek yönetim biçimi” olarak tanımlamaktadır. Demokrasinin geleceğini yurttaşlık kurumunu canlandıracak doğrudan demokrasiye bağlamaktadır (Barber, 1995: 195). Doğrudan demokrasi için yurttaşların her konuda olmasa bile temel siyasi konularda sık sık katılımı, kendi kendini yönetmesi yani öz yönetimin gerçekleşmesi gerekir.

Halkın kendisini yönetecekleri seçip gerisine karışmaması demokrasiyle çatışmaktadır. Bu yüzden günümüzde bir rejimin demokratik olup olmadığı o ülkede halka tanınan siyasal katılma olanaklarıyla ölçülür hale gelmiştir. Katılma olanaklarının fazla olması

yurttaşlık bilincini de güçlendirmektedir (Kışlalı, 1998: 183-184). O halde artık güçlü bir demokrasinin özgürlük, eşitlik gibi temel değerlerden vazgeçmeden temsili demokrasinin getirdiği sınırları aşarak halkın sürekli devam eden katılımını sağlayan doğrudan demokrasiden geçtiği söylenebilir. Demokratik olan ülkelerin doğrudan demokrasi uygulamalarını gerçekleştirdikçe ülke demokrasisinin giderek güçleneceğinden de bahsetmek mümkündür.

Doğrudan demokrasinin uygulanmasında kullanılan araçları en çok uygulanandan en az uygulanana ve halkın katılımını sağlamadaki önem sırasına göre referandum, halk girişimi (initiative), halkın vetosu ve temsilcilerin azli (recall) olarak ele almak mümkündür. Burada özellikle ciddi bir geçmişe sahip olması ve günümüzde de en yaygın olan ve en sık uygulanan doğrudan demokrasi aracı olması sebebiyle referanduma ağırlık verilip, diğer araçlara kısaca değinilecektir.

Latince “referenda” ve İngilizce “refer” kelimesinden gelen referandum kavramı sözlüklerde; “halkoylamasının eş anlamlısı” (Büyük Larousse, 1986), “yurttaşlara siyasi tercihlerini aracısız olarak açıklama olanağı sağlayan yöntem” (Dictionnaire Larousse, 1993), “siyasi iktidar tarafından alınan bir kararın idare edilenler tarafından kabul edilip edilmediğini ortaya koyan halkoyuna başvurma usulü” (Meydan Larousse, 1981) olarak tanımlanmaktadır.

Referandumda meclis tarafından hazırlanan yasa metni halkın onayına sunulmaktadır. Oylama halkın bu metni kabul ediyorsa “evet” reddediyorsa “hayır” oyunu kullanması ile sonuçlanmaktadır. Referandum süresince oylanan sorunun konusunun oy pusulasında yer alması bir zorunluluktur. Referandumlar ile kabul edilen anayasa kendisini oluşturan meclise değil, halkın tamamına aittir. Bu yüzden de halkın onayına bağlı olması doğal bir durumdur (Anbarlı, 2011: 119)

Yasama işlemi hakkında halkın onayına başvurulduğu için hükümetin halka karşı sorumluluğunun arttığını söylemek mümkündür. Referandumlarda karar verilmesi zor olan durumlarda halk bir nevi danışman görevi görmektedir. Kısacası referandumun amacının demokrasinin de amaçlarından biri olan halkı yönetimde etken faktör haline getirmek olduğu söylenebilir. Temsili demokraside halk kendini yeteri kadar ifade edemediği için referandumlar demokratik rejimler için bir gerekliliktir. Referandumda

siyasi sorunlar için halktan yardım istenmesi halkı sorunlar üzerinde düşünmeye sevk edip, onları daha bilinçli hale getirmektedir. Siyasete karşı ilgisiz olan kişiler bile referandum dönemlerinde medya üzerinden ülkenin yaşadığı sorunları öğrenmektedir (Özkan, 2012: 49-50). Bu da kişinin siyasi kültürünü geliştirirken ülkenin demokrasi seviyesini arttırabilir. Seçimden seçime kararlarını ifade edebilen halkın, referandum sayesinde seçim dışında da söz hakkı olabilmektedir. Bu noktada Rousseau'nun vatandaşların kabul etmediği her kanunu geçersiz saymasının, referandumu savunanların dayanağını oluşturduğu söylenebilir.

Referandumlar, bağlayıcılığına, konusuna ve başvuru şekline göre çeşitli biçimlerde sınıflandırılmaktadır. Bunlardan danışma referandumu diğer adıyla istişari referandum, referandumun sonucunun meclisi bağlayıcı yönü bulunmayan referandum olarak tanımlanmaktadır. Danışma referandumunda genellikle ülke sorunlarına yönelik çözümlerde kararsız kalındığında halka danışılmakta ve halkın görüşü öğrenilmektedir (Topukcu, 2011: 46). Onay referandumu diğer adıyla tasdiki referandum ise, referandum sonucunun meclisi bağlayıcı etkisi olan referandum olarak tanımlanmaktadır. Onay referandumu mecliste kabul edilen bir taslak için yapılmaktadır. Onay referandumunda oylamanın sonucu kesindir ve çıkan sonuca uyulmak zorundadır (Teziç, 2006: 233).

Eğer referandumun yapılma sebebi anayasadan kaynaklanıyorsa buna zorunlu referandum denilmektedir. Bu referandum çeşidinde referanduma götürülmesi zorunlu olan konular Anayasa'da belirtilmektedir. Zorunlu referanduma gidilmesindeki amaç kritik konularda çoğunluğun görüşüne göre karar verilecek olmasındandır.³ Bazı ülkelerde anayasanın tamamının değiştirilmesi için, bazı ülkelerde ise anayasada yapılan kısmi değişiklik için zorunlu referanduma gidilebilmektedir. Bazı ülkelerde ise belli şartlar oluştuğunda zorunlu referandum yapılmaktadır.⁴

³İsviçre'de anayasa değişikliklerinin referanduma götürülme zorunluluğunun olması buna örnek gösterilebilir.

⁴ Türkiye Anayasası'nda meclis üye tam sayısının beşte üçü veya üçte ikisinden az oyla kabul edilen ve Cumhurbaşkanı tarafından meclise geri gönderilmeyen anayasa değişiklikleri için (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, md. 175), Estonya'da Anayasanın genel esasları ve uluslararası kuruluşlara dâhil olma konularında (Solak, 2012: 530), Letonya'da da ülkenin resmi diline ve bayrağına ilişkin konularda (Solak, 2012: 538), Fransa'da da anayasa değişikliği teklifi meclis üyelerinden geldiği takdirde, tasarı metni meclislerde ayrı ayrı karara bağlandıktan sonra referanduma sunulması zorunludur (Fransa Anayasası, md. 89/2).

Yasanın mecliste kabul edilmesinden sonra belli kişi veya organların talebi üzerine yasanın referanduma götürülmesi ise ihtiyari yani isteğe bağlı referandum olarak tanımlanmaktadır. İhtiyari referandumda Cumhurbaşkanı, Meclis üyeleri, hükümet ya da belli sayıda vatandaşın isteği üzerine referanduma gidilebilir⁵ (Şen, 2010: 47).

Başka bir referandum türü olan kurucu referandum diğer adıyla anayasa referandumu, yeni bir anayasanın kabul edilmesi veya anayasada değişiklik yapılması için yapılan referandumdur (Anbarlı, 2011: 121). Anayasa referandumları genellikle zorunlu referandum olarak uygulansa da bazı ülkelerde isteğe bağlı olarak yapıldığı da görülebilir⁶.

Yasama referandumunu diğer bir ifadeyle teşrii referandumu kanunlara yönelik yapılan referandum olarak tanımlamak mümkündür. Yasama referandumunu teklif eden organ ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Cumhurbaşkanı, meclis veya ikisi birlikte referandum isteğinde bulunabilir. Yasama referandumu yeni bir yasanın kabulü şeklinde olabileceği gibi kabul edilmiş ama henüz yürürlüğe girmemiş olan yasanın iptal edilmesi ya da yürürlükte olan bir kanunun kaldırılması şeklinde de olabilir⁷.

Referandumdan sonra sık kullanılan diğer doğrudan demokrasi aracı halk vetosudur. Halk vetosu diğer bir ifadeyle halkın itirazı, yürürlüğe girmemiş bir yasa için halkın referandum talebi olarak tanımlanmaktadır. Doğrudan demokrasiyi sağlamada önemli bir araç olan halk vetosu sayesinde halkın istemediği bir kanunun çıkması engellenmektedir (Çam, 2000: 403). Halk, belli bir süre içerisinde belli bir sayıda imza toplayabilirse yasanın iptali için halk oylamasına gidilmekte, halkın çoğu yasaya karşı oy kullanırsa yasanın iptali sağlanmaktadır (Gözler, 2011: 114).

Katılımı sağlamadaki başka bir demokrasi aracı halkın yasa teklifinde bulunması olarak da ifade edilen halk girişimidir. Halk girişimi, meclisin çıkarmadığı kanunu halkın

⁵ Türkiye’de meclisin üçte iki çoğunluk ile kabul ettiği anayasa değişikliğini Cumhurbaşkanının referanduma götürebilme yetkisi vardır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, md. 175). Benzer şekilde İtalya Anayasası’nda da meclisin beşte birinin isteği üzerine anayasa değişikliği için ihtiyari referanduma gidilebilmektedir (İtalya Anayasası, md. 138). Fransa’da kanun tasarıları da hükümetin veya her iki meclisin önerisi doğrultusunda Cumhurbaşkanı tarafından referanduma götürülebilir (Fransa Anayasası, md. 11).

⁶ Fransa’daki anayasa değişikliklerinin Cumhurbaşkanı ya da Başbakan tarafından referanduma sunulması bu duruma örnek gösterilebilir.

⁷ Yasama referandumunun anayasa referandumundan farkı zorunlu olarak yapılmamasıdır. İsviçre ve ABD’de bu kurumun örneklerini görmek mümkün iken Türkiye’de yasama referandumu uygulanmamaktadır (Topukcu, 2011: 49-50).

çıkarmasını sağlayan bir doğrudan demokrasi aracıdır. Temsili demokraside milletvekillerinde olan bu hak doğrudan demokraside halkın elindedir (Gözler, 2011: 114). Belli sayıda halk, imza toplayarak belli bir konuda yasa yapılmasını ya da yasada değişiklik yapılmasını isteyebilir. Bu imza belli bir sayıya ulaşırsa yasama organı bu durumu değerlendirmektedir (Soysal, 1997: 179).

Halkın temsilciler üzerindeki gücünü arttıran başka bir araç ise Temsilcilerin azlıdır. Burada halk çalışmalarını beğenmediği temsilcileri görevden alıp yerine yenilerinin gelmesini sağlayabilir. Halkın, temsilcilerin görevden alınması için topladığı imza sayısının belli bir sayıya ya da toplam seçmenin belli bir oranına ulaşmış olması gerekmektedir.

Doğrudan demokrasinin halkı harekete geçiren tüm bu özelliklerine rağmen günümüzde yaygın olan demokrasi türü, temsili demokrasidir. Ancak halk egemenliğini doğrudan kendisi değil de seçtiği temsilciler vasıtasıyla kullandığı için temsili demokrasi eleştirilmektedir (Tunç, 2008: 1117). Temsili demokraside halk sadece seçim zamanı kendini gösterme imkânı bulabildiği için pasif konumdadır (Beetham ve Boyle, 2005: 7). Ancak halkın katılımını sağlamanın en iyi yolu olan doğrudan demokrasi ve araçlarıyla bu eksiklik giderilmektedir. Bu araçlar sayesinde insanlar siyasi konular için daha çok bir araya gelip tartışmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin de doğrudan demokrasiyi etkilediği ve değiştirdiği ortadadır. Bu değişim her geçen gün kaçınılmaz olmaktadır. Ulaşım ve iletişim teknolojileri sayesinde doğrudan demokrasi konusunda yer ve boyut tanımayan noktaya gelindiği söylenebilir (Sartori, 1996: 123).

Özellikle internet teknolojileri siyasete ilgisi az olan insanların da dikkatini çekerek katılım düzeyini arttırmaktadır. Ayrıca teknolojik gelişmeler sayesinde halk ile seçilmişler arasında iletişim de daha kolay sağlanabilmektedir. İnternet sayesinde mesafeler ortadan kalkmakta rahatça iletişim kurulmaktadır. Vatandaşlar siyasal tartışmalara katılabilmekte siyasetçilere sorularını yöneltebilmektedir (Sitembölükbaşı, 2003: 196). Bütün bunlardan hareketle iletişim teknolojileri sayesinde daha dinamik ve katılımcı demokrasi anlayışı gerçekleştirilebileceği sonucuna ulaşılabilir.

İletişim teknolojilerindeki hızlı gelişme ve katılımcı demokrasi anlayışının giderek popülerleşmesi gibi faktörlerin etkisiyle⁸ son yıllarda doğrudan demokrasi araçlarının başlıcası olarak kabul edilen referandum yoluna hem ulusal hem yerel yönetimler ölçeğinde giderek daha çok başvurulduğu görülmektedir.

Teknolojik gelişme ve demokrasinin demokratikleştirilmesi yaklaşımının egemen olmasıyla referandum hususunda yaşanan bu artış eğiliminin akademik çevrelere yansması “Referandum Demokrasisi” olarak adlandırılan yeni bir kavramın gündeme gelmesi şeklinde olmuştur. Bu görüşe göre referandumlu demokrasi ileride temsili demokrasinin yerini alabilecek güçtedir. Örneğin her seçmenin düzenli aralıklarla ülke sorunlarını ve bunlara getirdiği çözümleri video hazırlayarak sunması üzerine insanların evet veya hayır düğmelerine basarak oylaması teknolojik bakımdan mümkün olabilir⁹ (Sartori, 1996: 127).

1.4. Doğrudan Demokrasi Tartışmaları ve Yeni Demokrasi Modelleri

Günümüzde doğrudan demokrasinin uygulanabilirliği uzun zamandır tartışılan bir konudur. Çünkü nüfus artışından dolayı doğrudan demokrasinin saf haliyle uygulanmasında sıkıntılar yaşanmaktadır. Buna rağmen İsviçre’nin Glaris kantonunda ve Appenzell yarım kantonunda belirli aylarda, açık alanda önemli kararları almak ve yasa kabul etmek için toplanıp el kaldırma yoluyla yapılan halk oylamaları şeklinde doğrudan demokrasinin az da olsa uygulandığını görmek mümkündür (Gözübüyük, 2000: 71).

Demokrasi kavramı gündeme geldiğinden beri temsili demokrasi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bazı yazarlara göre bunun sebebi doğrudan demokrasi için henüz teknik, ekonomik ve kültürel altyapının yeterli olmamasıdır. Ancak bazı yazarlarca doğrudan demokrasi, geleceğin siyasal rejimi olarak ifade edilmektedir. Çünkü bugünün

⁸ Bağlayıcı etkisi olan ilk online oylama İsviçre’nin bir kantonunda yapılmıştır. Seçmenler Cenevre web sitesinde hazırlanan bir sayfaya giriş yaparak kendi bilgisayarlarından online oy vermişlerdir. İlk defa hukuki bağlayıcılığı olan bu seçimin, doğrudan demokrasi ve internet teknolojilerinin ilk tanışması olduğu söylenebilir (<http://www.e-akademi.org>).

⁹ Bu durumu somutlaştırmak adına Irak Kürdistan Bölge Yönetiminin Eylül 2017’de bağımsızlık için yaptığı referandumda yurtdışında bulunan Iraklı Kürtlerin de oy kullanması için e-seçim kayıt sistemini etkin hale getirmesi örnek verilebilir (www.evrensel.net). Benzer bir şekilde İtalya’da 2017’de özerklik için yaptığı referandumu elektronik oylama sistemiyle gerçekleştirmiştir (www.ntv.com.tr).

teknolojisi doğrudan demokrasinin ve siyasal katılımın önündeki engelleri ortadan kaldıracak güçtedir (www.e-akademi.org).

Eskiden doğrudan demokrasinin uygulandığı ülkelerde insanlar şehrin merkezinde toplanıp siyasal kararlar almaktayken günümüzde bu yöntem teknolojik ortamlarda sağlanabilir. Bununla beraber yeni iletişim teknolojileri temsili demokrasi zorunluluğunu da ortadan kaldırabilir. Ayrıca siyasete katılımın elektronik sistemler vasıtasıyla sağlanması, günümüzde doğrudan demokrasinin, önündeki zaman ve mekân gibi engelleri de aşmasını sağlayacaktır (www.e-akademi.org).

Günümüzdeki iletişim teknolojisi sayesinde, halka internet ağıyla siyaset hakkında bilgi alabileceği, elektronik ortamda bir araya gelerek toplumu ilgilendiren konuları özgürce tartışabileceği, yine bu ortamda seçimler için oylarını kullanabileceği ve katılımı bulunabileceği doğrudan demokrasi ortamı sağlanabilir.

Toplumsal yapıda görülen bu değişikliklerle ve tartışmalarla birlikte doğrudan demokrasi tekrar popüler hale gelmiştir. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren hem akademik alanda hem de uygulamada önemi artmaktadır (Göktolga, 2014: 100). Bu bağlamda siyasetin gündemini oluşturmak, karar alma sürecine katılmak ve kendini ilgilendiren konularda bizzat karar vermek için doğrudan demokrasi bir fırsattır. O halde demokrasinin gücü katılımcı siyasetin varlığıyla ilişkilendirilebilir.

Halkın siyasi süreçte aktif rol almasını sağlayan, uzlaşmayı, birliği ve bütünlüğü esas alan katılımcı, radikal ve müzakereci demokrasi gibi yeni demokrasi modellerine doğrudan demokrasiyle aralarındaki bağlantıyı vermek için burada değinmekte fayda vardır. Bu demokrasi modelleriyle “demokrasiyi demokratikleştirmek” gibi ifadeler kullanılarak demokrasiyi en mükemmel hale getirmek amaçlanmaktadır (Balkaya, 2015: 65).

Katılımcı demokrasiyi, vatandaşların karar alma süreçlerinde aktif katılım sağlayabileceği yönetim biçimi olarak tanımlamak mümkündür. Katılımcı demokrasinin temeli, kararlara katılabilme ve birlikte belirleyebilme hakkına dayanmaktadır. Katılımcı demokrasi, daha fazla insanın daha fazla katılımı yaklaşımıyla hareket etmektedir. Bu yüzden halk, temsili demokrasinin aksine sadece seçim zamanı değil,

seçim dışında da toplumu ilgilendiren konulara ve kamusal işlere katılmaktadır (Zavala, 2006: 18-19).

Katılımcı demokrasi anlayışı, doğrudan demokrasi araçlarını da içermektedir. Buna göre, halkın kendini ilgilendiren konularda söz sahibi olabilmesinin bir yolunun katılımcı demokrasiden geçtiği söylenmektedir. Son zamanlarda gittikçe popülerleşen katılımcı demokrasinin özünde, halkın çeşitli yollarla siyasete en geniş şekilde katılabilmesi yatmaktadır. Katılımcı demokrasinin amaçlarına ulaşması için devletin katılıma imkân sağlayan referandum yöntemine önem vermesi gerekmektedir (Oltulu, 2009: 12).

21.yüzyılda doğrudan demokrasinin güçlenmesi için ortaya atılmış diğer bir siyaset anlayışı radikal demokrasidir (Yılmaz, 2001: 282). Radikal demokrasi, bireylerin ortak çıkarının en yüksek seviyede gerçekleştiği, vatandaşların kendini ilgilendiren her konuda katılma imknına sahip olduğu demokrasi türü olarak da ifade edilebilir (Trkne, 2007: 193). Demokrasiye katılımcı tarzda işlevler yükleyen radikal demokrasi anlayışı, katılımcı demokrasinin doğrudan demokrasi içindeki önemini de vurgulamaktadır (Keyman, 2000: 3).

Geniş halk katılımına, bireylerin kendilerini ifade etmesine ve çoğulculuğa dayanan başka bir demokrasi modeli de müzakereci demokrasidir. Müzakereci demokrasi, yurttaşların katılarak, birlik oluşturarak ve özgürce tartışarak kendilerini ifade edebilmeleri ve demokrasinin yeniden yapılanması için ortaya atılmıştır (Balkaya, 2015: 73).

Habermas'ın (1929-) ncs olduğu müzakereci demokrasi kuramı, halkın yönetime etkin bir şekilde katılmasını amaçlamaktadır. Habermas tüm halkın katılabileeği bir müzakere sürecinden bahsetmektedir. Habermas'a göre bireyler müzakere sürecinde hiçbir sınırlama ve baskı olmadan sürece katılmada zgr ve eşitlidir. Müzakereci demokrasinin diğerlerinden ayrılan temel özelliği, farklı kimlik ve grupların katılımına olanak sağlaması ve bunu demokrasinin zorunluluğu olarak görmesidir (Zabunoğlu, 2018: 795).

Greiff de müzakereci demokrasilerde olması gereken özellikleri açıklamaktadır. Greiff'e göre müzakere süreci tarafların birbiriyle görüş alışverişi yapmasıyla

gerçekleştirilmelidir. Müzakerelere isteyen herkesin katılma hakkı vardır ve kimse bu haktan mahrum bırakılmamalıdır. Müzakerelerde serbestlik ilkesi önemlidir. Kimseye baskı yapılmamalıdır. Özgür ortamda herkes düşüncelerini paylaşabilmelidir. Müzakere sonucunda alınan kararlar temel hak ve özgürlükleri ihlal etmemelidir (Greiff, 2000:403'den aktaran Sitembölükbaşı, 2003: 149-150).

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle temsili demokrasinin sorunlarına çözüm olarak görülen doğrudan demokrasinin, temsili demokrasinin yerini tamamen alması kısa vadede mümkün gözükme de halkın kendilerini ilgilendiren konularda bizzat karar vermesine yani kendi kendini yönetmesine imkân verdiği için ideal anlamdaki demokrasi olduğu söylenebilir. Ayrıca demokrasinin daha çok demokratikleşmesini hedef alan ileri demokrasi modellerinin halkı aktif hale getirmesi, devletle halk arasında yakın ilişki kurdurarak demokrasiyi katılım açısından geliştirmesi ve insanların bir araya gelerek sorunları çözmeyi amaçlamasıyla aslında doğrudan demokrasiye benzediği sonucu çıkarılabilir.

Doğrudan demokrasinin özünde siyasi sürece katılımın yattığı ve bunu sağlamada en yaygın kullanılan aracın referandumlar olduğu da ulaşılan başka bir sonuçtur. Referandum sadece sık kullanılan değil aynı zamanda daha güvenli ve katılımcı demokrasi aracı olarak da görülmektedir. Son zamanlarda dünya çapında referandumlarda artış olduğu görülmektedir. Bu artışın büyük bir çoğunluğunun da Avrupa ülkelerinde olduğu gözlemlenmektedir. Artan referandum eğilimleriyle doğrudan demokrasi ve referandum uluslararası demokrasi kuruluşlarının gündemine girmiş ve uluslararası boyut kazanmıştır.

BÖLÜM 2: DEMOKRATİK REFERANDUMUN ULUSLARARASI KRİTERLERİ

Demokrasinin özünde ve idealinde vatandaşların haklarını temsilcilerine devretmek yerine doğrudan katılım sağlayarak kendilerinin kullanması yatmaktadır. Bu katılımı en iyi sağlayan demokrasi modelinin de doğrudan demokrasi olduğu daha önce belirtilmiştir.

Katılımcı ve müzakereci demokrasi anlayışının giderek güçlenmesiyle doğrudan demokrasi araçlarının başlıcası olarak kabul edilen referandumların daha sık uygulandığını ve uluslararası kuruluşların odak noktası haline geldiğini söylemek mümkündür. Uluslararası alanda referandum üzerine yapılan tartışmalar daha önceden de bahsedildiği gibi doğrudan demokrasiye dönüş ve referandum demokrasisi şeklindeki yaklaşımları ortaya çıkarmıştır.

Referandumun artan önemine bakarak demokratik bir yönetimden bahsedebilmek için seçimler kadar halk oylamalarının da demokratik şekilde yapılmasının bir gereklilik olduğuna değinmek gerekir. Ayrıca kurallara uygun işleyen bir doğrudan demokrasinin gerçekleşmesi için referandumların demokratik ilkelere göre yapılması faydalı olacaktır.

Uluslararası alanda demokrasi ve insan haklarını geliştirmek amacı ile çalışan kuruluşların bu konuyla ilgili çalışmaları söz konusudur. Bu kurumlar uluslararası alanda kabul görmüş daha demokratik bir referandum demokrasisinden bahsedebilmek için referans belgeler hazırlamışlardır.

Bu bölümde asıl olarak uluslararası belgelerde yer alan demokratik referanduma ilişkin ilkelerin neler olduğu hususu üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bu arada dünya genelinde bir referandum demokrasisinden bahsedilmesine yol açan ana gelişmeler daha çok Avrupa kıtasında yaşandığı için (Şencan ve diğerleri, 2010: 8) referandumun niteliğine yönelik çalışmalarında bu kıta eksenli olduğuna değinmekte yarar vardır. Bu sebeple bu bölümde Avrupa kıtasına ait uluslararası kurumların belgelerine ağırlık verilecektir. Bu yüzden bu bölümde bahsedilecek belgeler; Avrupa Konseyi'ne danışmanlık yapan, başta Avrupa Birliği olmak üzere birçok kuruluş tarafından referans olarak gösterilen Venedik Komisyonu'nun demokratik referanduma ilişkin yayınladığı rapor, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) raporu

ve Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmeleri'dir. Bu belgelerden hareketle demokratik referanduma ilişkin ortak olan kriterlere ulaşma ve örneklerle somutlaştırma hedeflenmektedir. Ayrıca Avrupa ülkelerinden hareketle Avrupa'da ortaya konan bu kriterleri somutlaştıracak örneklere de yer verilecektir.

2.1. Avrupa Konseyi Kuruluşlarında ve Sözleşmelerinde Referandum Kriterleri

5 Mayıs 1949'da kurulan, merkezi Fransa olan ve 47 üyesi bulunan Avrupa Konseyi Avrupa'da kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına almaya ve hukukun üstünlüğünü egemen kılmaya çalışan bir kuruluştur.¹⁰

Avrupa Konseyi, adaleti ve barışı sağlamayı, kişi hak ve özgürlüklerini korumayı ve geliştirmeyi hedeflemektedir. Bazı uluslararası kurumlarda insan hakları ve demokrasi ile ilgili eğitim verdikleri bürolar da bulunmaktadır (www.mfa.gov.tr).

Konseyin çalışmalarını yoğunlaştırdığı başlıca alanlar olarak ise; ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü ve medya özgürlüğünün korunması gösterilebilir. Aynı zamanda kadına şiddet, aile içi şiddet, siber suçlar, yolsuzlukla ve terörle mücadele konularında da sözleşmeleri bulunmaktadır. Konsey, Avrupa Birliği, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlarla ortaklaşa çalışmalar yapmaktadır (Kaboğlu, 2000: 187).

Avrupa Konseyi üyeleri bir tanesi hariç diğer tüm sözleşmeleri imzalamak zorunda değildir. Bu sözleşme insan haklarını, hukukun üstünlüğünü ve demokrasiyi korumayı ve geliştirmeyi hedefleyen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'dir (Avrupa Konseyi Statüsü, md. 3). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de bu sözleşmede geçen ilkelere üyelerin uyup uymadığını denetlemektedir. Bu sözleşmenin diğerlerinden bir farkı insan hakları ihlali yaşandığında vatandaşların olağan yolları denedikten sonra bu mahkemeye başvurabilmeleridir (Ünal, 2008: 35).

¹⁰ Bu 47 ülke Almanya, Andorra, Arnavutluk, Azerbaycan, Belçika, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Ermenistan, Estonya, Finlandiya, Fransa, GKRY, Gürcistan, Hırvatistan, Hollanda, İngiltere İrlanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Karadağ, Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Makedonya, Malta, Moldova, Monako, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya, San Marino, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Ukrayna, Yunanistan ve Türkiye'dir. Türkiye 1949 yılından beri Avrupa Konseyi'ne üyedir (www.mfa.gov.tr).

Avrupa Konseyi kapsamında getirilen demokratik referandum ilkeleri denildiğinde Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu'nun (Venedik Komisyonu) akla geldiğini söylemek mümkündür. Venedik Komisyonu, kurulduğu günden bu yana, hem teori hem de uygulama anlamında seçimlerde aktif rol oynamıştır. Venedik Komisyonu yirmi yılda seçim, referandum ve siyasi partiler hakkında 130'dan fazla görüş ve 60'ı aşkın metni kabul etmiştir (www.venice.coe.int).

Venedik Komisyonunun 2002 yılında hazırlamış olduğu seçim konularında iyi uygulama yasası adlı raporda, Avrupa seçim hukukunun temelinde beş ilkenin bulunduğunu belirtmiştir. Bu ilkeler; genel oy, eşit oy, gizli oy, tek dereceli seçim ve seçimlerin serbestliği ilkesidir. Ayrıca seçimlerin düzenli aralıklarla yenilenmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilmiş olan bu belge, bağlayıcı nitelikte olmamakla birlikte, serbest seçim hakkının uygulanmasında dikkate alınması gereken önemli bir metindir (Metin, 2007: 134).

Venedik Komisyonunun 2007 yılında kabul ettiği “Referandumlarda İyi Uygulama Yasası” olarak adlandırılan belge ise, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ve Avrupa Konseyi Yerel ve Bölgesel Makamlar Kongresi tarafından onaylanmış ve Bakanlar Komitesi tarafından desteklenen referans bir belgedir (www.venice.coe.int). Bunların dışında Venedik Komisyonun demokratik seçimler için hazırladığı Avrupa seçim yasası ve seçim yöntemi hakkında raporlar ve seçimlerin gözlemlenmesi için düzenlediği anketler de vardır.

Yine Avrupa Konseyi bünyesinde demokratik seçim ilkelerini birçok kez vurgulayan AİHS’nde de güvence altına alınan tek siyasi hak olarak serbest seçim hakkı merkezi bir öneme sahiptir. AİHS’nde seçimlerde olması gereken unsurlar bu hak çerçevesinde belirtilmiştir.

O halde Avrupa Konseyi kapsamındaki AİHS’nde “serbest seçim hakkı” başlığı altında verilen ilkeler ve özellikle Venedik Komisyonu’nun “Referandum Taslak Kılavuzu” demokratik referandum kriterlerinin belirlenmesi açısından bir zemin teşkil edebilir.

2.1.1. Venedik Komisyonu Kriterleri

Venedik Komisyonu, Avrupa Konseyinin anayasal konulardaki danışma organı görevini üstlenmektedir¹¹. Komisyon, Berlin duvarının çökmesinin ardından ihtiyaç duyulan yeni anayasa yapımına destek sağlamak amacıyla kurulmuştur. Başlangıçta bu kuruluşa 18 ülke üye iken günümüzde bu sayı 57'ye çıkmıştır (www.venice.coe.int).

Venedik Komisyonu, Avrupa Konseyine üye olan devletlerin anayasa değişikliklerini onun adına inceleyip raporlar sunmaktadır. Komisyon tarafından hazırlanan bu rapor Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği (AB) için örnek bir belge niteliği taşımaktadır (www.anayasa.gov.tr). Komisyon üyeleri, çeşitli ülkelerin milletvekilleri, yüksek mahkemelerin üyeleri ve alanında uzman akademisyenlerdir. Venedik komisyonunun Anayasada yer alan temel haklar, siyasi partiler ve yargısal konularda Avrupa çapında ortak bir alan oluşturabilmek için çalışmalar yapan bağımsız bir kuruluş olduğu söylenebilir (www.venice.coe.int).

Avrupa Konseyine üye tüm devletler aynı zamanda Venedik Komisyonuna da üyedir. Bunlara ek olarak yapılan bir değişiklik sonucu 2002 yılından itibaren Avrupa dışında bulunan ülkelerin de konseye üyeliği kabul edilmeye başlanmış ve komisyonun üye sayısı Kırgızistan, Şili, Güney Kore, Fas, Cezayir, İsrail, Tunus, Peru, Brezilya ve Meksika'nın katılımıyla 57'ye çıkmıştır. Türkiye ise Venedik Komisyonuna kuruluşundan beri üye konumundadır (Şencan, 2006: 3).

Venedik Komisyonunun temelde dört alanda çalışma yürüttüğü görülmektedir. Avrupa standartlarına göre anayasa yapımına, seçimlerin ve referandumların düzenlenmesine yardımcı olarak bunlara ilişkin iyi uygulama kuralları belirleme, Anayasa Mahkemeleri ve Ombudsmanlık kurumuyla ortaklaşa faaliyet gösterme, bazı konularda raporlar hazırlayıp seminerler verme ve siyasi partilerle ilgili düzenlemelerde yardımcı rol üstlenme gibi çalışmalar yapmaktadır. Kısacası, ülkelere anayasa konularında yol göstericilik yaptığı söylenebilir. Komisyonun diğer amaçlarını da üye devletlerdeki demokrasiyi güçlendirmek, ülkelerin hukuk sistemindeki eksiklikleri gidermek, güçlü demokratik kurumların oluşmasını sağlamak ve halkın katılımı arttıracak şekilde çalışmak olarak sıralamak mümkündür (Topukcu, 2011: 53).

¹¹ 1990 yılında kurulan bu Komisyon aynı zamanda Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu olarak da adlandırılmaktadır (www.venice.coe.int).

Venedik Komisyonu referandumun demokratik bir şekilde yürütülmesine ilişkin ilkeler üzerine de çalışmalar yapmaktadır. Komisyon, ülkelerin demokratik şartlarda referandum yürütebilmelerine yardımcı olmak amacıyla “Referandumlara İlişkin İyi Uygulama Kuralları”(Code Of Good Practice On Referendums) adlı bir belge yayınlamıştır¹².

Bu belge referandumların hangi özellikleri taşıması gerektiğini ortaya koymaktadır. Komisyon bu ilkeleri “Referandumlar ve Avrupa’nın seçim Kültürü”, “İlkelerin Uygulanma Esasları” ve “Özel Kurallar” olmak üzere üç başlıkta ele almaktadır (www.venice.coe.int.). Referandum sürecinin demokratik gereklerini belirleyebilmek adına bunlara değinmekte yarar vardır.

2.1.1.1. Avrupa Seçim Kültürünün Unsurları ve Demokratik Referandum

Komisyon bu belgede “Referandumlar ve Avrupa’nın Seçim Kültürü” (Referendums and Election Culture of Europe) başlığı altında seçimlerde olması gereken genel, eşit, serbest ve gizli oy kurallarından bahsetmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus komisyonun bunları sadece seçim hukukuna ait normlar olarak değil; aynı zamanda Avrupa değerleriyle alakalı siyasal kültürün birer unsuru olarak ele almakta oluşudur.

i. Genel Oy Şartı;

Bu belgede önemli bir şart olan “Genel Oy” hususunu kısaca açıklamak gerekirse; bu ilke, oy kullanma hakkının gelir, eğitim, cinsiyet ve ırk ayrımına dayandırılmadığı temel seçim ilkesidir. Genel oy hakkı 19. yüzyılda gelişme gösterirken kadınlara da seçme hakkının verilmesiyle birlikte ancak 20.yüzyılda tam anlamıyla yerleşebilmiştir (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2004: 200).

Genel oy hakkı insanların sınırsızca oy kullanacağı anlamına gelmemektedir. Venedik Komisyonu bu belgenin 1. bölümde “evrensel oy hakkı” başlığı altında referandumlarda uygulanması gereken genel oy hakkına ilişkin bazı kural ve istisnalar öne sürmüştür (www.venice.coe.int). Bu kurallardan bir tanesi yaş şartıdır. Ülkenin geleceğini belirleyen oyu kullanacak olan seçmenin belirli bir olgunluğa sahip olması

¹² Bu kurallar Venedik Komisyonunun 70. Genel Kurul Oturumunda (Venedik, 16–17 Mart 2007) kabul edilmiştir.

gerekmektedir. Seçmenlerin sahip olması gereken yaş ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Ancak genel olarak kabul edilen yaş on sekizdir (Teziç, 2004: 244).

Komisyonla göre yurttaşlık da oy kullanmanın diğer bir koşuludur. Her insan vatandaşlık hakkı olan seçme ve seçilme hakkına, devlet yönetimine katılma ve söz sahibi olma hakkına sahiptir. Kimse bu haklarından mahrum bırakılamaz. Seçme hakkı, bir siyasi hak kapsamında olduğu için bu hakkın vatandaşlarda olması doğal bir durumdur (Kalabalık, 2009: 327-328). Bununla birlikte belirli bir sürede orada yaşayan yabancılara da oy kullanma hakkının tanınması komisyon tarafından “referandumlar için iyi uygulama ilkeleri” adlı metinde önerilmektedir (www.venice.coe.int).

Oy kullanabilmenin başka bir şartı da seçmen kütüğüne kayıtlı olmaktır. Oy kullanacak vatandaşların belirlenebilmesi için bu gereklidir (Aliefendioğlu, 2005: 76-77). Bu kayıtlarda kişilerin oturduğu yerlerin bilgileri yer aldığı için kayıtlar belirli periyodlarla güncellenmelidir. Bu kayıtların aynı zamanda halka açık olması ve denetime tabi olması Komisyonun belirlediği referandum kriterleri arasındadır. Kayıtlarda hata olduğunda ise düzeltilmesi için uygun bir süre verilmelidir (www.venice.coe.int).

ii. Eşit Oy Şartı;

Avrupa’daki seçim kültürünün önemli bir ögesi olan eşit oy ilkesini de kısaca açıklamak gerekirse; bu ilke, “tek kişi tek oy” ilkesine dayanmaktadır. Bütün vatandaşların eşit ve yalnızca bir oy hakkı bulunmaktadır. İnsanların gelirine, toplumdaki statüsüne ve inancına bakılmaksızın tek bir oy kullanabilme hakkı vardır¹³. Herkesin oyunun bir değeri vardır ve bunu iyi bir şekilde ifade edebilmelidir (Soysal, 1997: 180).

Komisyon, birinci bölümde eşitlik ilkesinden bahsederken daha çok fırsat eşitliği üzerinde durmaktadır. Fırsat eşitliği, kimseye ayrıcalık tanımadan ve öncelik vermeden kamusal hizmetlere halkın eşit bir şekilde ulaşması olarak tanımlanabilir (Levent, 2006: 15). Fırsat eşitliği başlığı altında önemle bahsedilen hususlara değinmekte fayda vardır.

¹³Eşit oyu somutlaştırmak adına bir örnek vermek gerekirse; Kazakistan’da istikrar amacıyla inanç özgürlüğüne getirilen yasal sınırlamalar, yurttaşların özgürlüğünü kısıtlayarak tartışma hakkını elinden aldığı için eşit oy ilkesine aykırılık yaratacağı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Corke, 2012: 27).

Komisyonun görüşüne göre halkoylamasına sunulacak olan konuyu savunanlar ve aleyhinde görüş bildirenlere eşit fırsatlar sunulmalıdır. Hükümet de bu fırsatları sunarken özellikle şu konularda tarafsız bir konumda olmalıdır (www.venice.coe.int):

- Referandum için yürütülen kampanyalar
- Kampanyalarda sağlanan kamusal finansmanlar
- Kamusal medya organlarının kullanımı
- Meydanlarda konuşma yapılması
- Afiş ve reklamlar

Kamu yayın kuruluşları, referandum konusunda lehte ve aleyhteki görüşlerin tartışılması için referandum taraflarına eşit süre vermelidir. Ayrıca iki farklı görüş için yapılacak haberler dengeli olmalıdır. Yine özel yayın kuruluşlarında destekçiler ve muhalifler için yapılacak reklamlar da aynı ölçüde yer almalıdır. Referandum için yürütülen kampanyaların finansmanı şeffaf olmalı ve yapılan bu yardım ve destekler de eşit şekilde gerçekleştirilmelidir. Komisyonun bu eşitlikten kastettiği partiler arası eşitlik değil referandumun lehinde ve aleyhinde görüşü olanlar için eşitliktir¹⁴. Venedik Komisyonu hükümetin tarafsız olması gereken konularda bu kuralları çiğnediği zaman belli bir yaptırım uygulanması gerektiğini de ifade etmektedir (www.venice.coe.int).

iii. Serbest Oy Kuralı;

Serbest oy ilkesini, seçmenlerin baskı ve zorlama olmadan özgür iradesiyle oyunu kullanabilmesi olarak tanımlamak mümkündür. Halkın gerçek iradesini ölçebilmek için bu ilke oldukça önemlidir. Seçmenler oylanacak konu hakkındaki düşüncelerini rahat bir ortamda oluşturabilmeli ve oylarını serbest şekilde kullanabilmelidir (Öztekin, 2003: 168).

Venedik komisyonu açıkladığı demokratik referandum ilkelerinden “*serbest oy kuralı*” başlığı altında seçmenlerin referandum hakkında kampanyalar yoluyla bilgilendirilmesi, oy kullanma yolları ve tercihlerini ifade edebilme haklarından söz etmektedir (www.venice.coe.int).

¹⁴ Referandumda tüm taraflara eşit imkânlar sunulması gerektiği Azerbaycan Anayasası’nda ve Arnavutluk Anayasasında belirtilmektedir (Şencan ve diğerleri, 2010: 171-174).

Referandum için yürütülen kampanyalar denilince temelde “seçmen eğitimi” ve “propaganda” olmak üzere iki unsur akla gelmektedir. Seçmen eğitimi, referandum ile yapılacak değişikliğin hukuki boyutu hakkında tarafsız bir kurum tarafından basın organlarınca dağıtılan bilgi notları, kitapçıklar veya internet yoluyla vatandaşları bilgilendirmektir. Bu noktada Barolar Birliği, çeşitli meslek kuruluşları, meclisteki uzmanlar ve hukuk fakülteleri etkili olmaktadır¹⁵. İkinci unsur olan propaganda ise vatandaş bilgilendirmekten ziyade belli bir görüş doğrultusunda ikna etmektir (Şen, 2012: 82).

Komisyonun yayınladığı belgenin birinci bölümünün üçüncü maddesinde de Referandumda tek taraflı propagandaya fırsat verilmemesi gerektiği hususu üzerinde önemle durulmaktadır. Yani karşıt görüştekiler propagandalarını serbestçe yürütebilmelidir. Bu kişilere verilen haklar adaletli bir şekilde dağıtılmalıdır. Seçmenler referandum için lehte ve aleyhte görüşlerini bildirirken idari makamlar tarafsızlığını koruyabilmelidir (Metin, 2007: 136).

Yine aynı maddeye göre referandumda sorulacak soru açık ve anlaşılır bir dille ifade edilmelidir¹⁶. Soru yanıltıcı nitelikte olmamalı, belli bir yanıtı işaret edecek ifadeleri barındırmamalıdır. Kısacası referandum sorusu seçmenlerin tercihlerini doğru aktarabilmeleri için evet veya hayır diyebileceği şekilde net hazırlanmalı, oy pusulasında yer almalıdır (Şen, 2010: 115).

Komisyonun, birinci bölümde ele aldığı “seçmenlerin görüş bildirme hakkı” başlığı altında da seçmenlerin referandum hakkında bilgi sahibi olması için ilkeler belirlediğini söylemek mümkündür. Bu ilkelere göre referandumun savunucuları ile aleyhinde görüşte olanların hazırladıkları raporlar zamanında sunulmalıdır. Bu raporlar resmi gazetede oy kullanma gününden yeteri kadar zaman önce yayınlanmalı, seçim gününden yeteri kadar önce seçmene direk iletilmelidir. Sadece seçmene değil ayrıca muhaliflere de açıklayıcı bir şekilde gönderilmelidir. Bu bilgiler hem resmi dilde hem de ulusal azınlıkların dilinde olmalıdır (www.venice.coe.int). Komisyon, hükümetin bu bilgileri

¹⁵ Bu konuyu somutlaştırma adına referandumu çok yapan bir ülke olan İsviçre’den bir örnek verilebilir. İsviçre’de seçmen eğitimine önem vermektedir. Referandum öncesinde halkın nasıl ve hangi konuda oy vereceğine ilişkin halka öğretici bir belge yollanmaktadır (Türkmen, 2010).

¹⁶ Bu madde Arnavutluk Anayasa’sında da yer almaktadır (Arnavutluk Anayasası, md. 49).

vatandaşlara ulaştırmada tarafsızlığını ihmal eden bir durum söz konusu olduğunda bir yaptırım uygulanmasını da önermektedir.

Komisyonunun bu bölümde üzerinde durduğu oy kullanma konusunun ayrıntılarına girilecek olursa; öncelikle vatandaşların oylarını sandıkta kullanması yaklaşımının varlığından bahsetmek gerekir. Ancak bazı durumlarda farklı oy kullanma yollarının uygulanması gerekebilir. Örnek verilecek olursa hastane ya da hapis hanedeki insanlar ve hareket etmesi zor olanlar ile yurtdışında bulunan seçmenler posta yoluyla oy kullanabilmelidir. Çok sınırlı olmak koşuluyla vekil yoluyla oy kullanabilme de mümkün olmalıdır. Askeri personeller ise normal şartlarda ikametinin bulunduğu yerde, eğer buna engel bir durum söz konusuysa çalıştığı yerin çevresindeki oy kullanılan yerde oyunu verebilmelidir (Şencan, 2006: 151).

Referandumda kullanılan oyların geçerliliğinde çok önemli iki kriterden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi oy sayımı ikincisi oy pusulasıdır. Oylama işlemi bittikten sonra oyların sayılması oy kullanılan yerde yapılmalıdır. Oy sandıklarının görevliler tarafından değiştirilmediğine emin olunmalıdır. Geçersiz oy pusulalarının da oy kullanılan yerde bulunmamasına dikkat edilmelidir. Oyların sayımı açık olmalı ve gözlemciler, parti temsilcileri, referandumun lehinde ve aleyhinde görüşü olanlar isterse orada bulunabilmelidir. Oy sayma işlemi tamamlandıktan sonra çıkan sonuçlar yetkili makamlara iletilmelidir. En son olarak da referandumu düzenleyen organ, söz gelimi Yüksek Seçim Kurulu (YSK) gibi, referandum sonucunu resmi gazetede duyurmalıdır (www.venice.coe.int).

iv. Gizli Oy Şartı;

Venedik Komisyonu referandumlar için yayınladığı iyi uygulama kuralları kılavuzunun ilk bölümünün dördüncü maddesinde gizli oy vermeye ilişkin hususları açıklamaktadır. Komisyona göre gizli oyun sağlanması için iki temel unsur gerekmektedir. Bunlardan birisi mühürlü oy zarfıdır. Bu zarf dışında başka bir şeyin içine konulan oy pusulaları geçersiz sayılmaktadır. İkinci önemli unsur dışarıdan gözlemlenemeyecek kapalı bir oy verme yerinin olmasıdır (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2004: 199).

Komisyon gizli olmayan oyların geçersiz sayılmasını önermektedir. Ayrıca oy kullanan kişilerin isimlerinin yayınlanmasını da uygun bulmamaktadır. Gizli oy ihlali yapıldığında ise bir yaptırım uygulanmasını gerekli görmektedir (www.venice.coe.int).

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Venedik Komisyonu'nun Avrupa seçim kültürünün belli başlı temel ilkeleri olarak genel, eşit, serbest ve gizli oy ilkelerini benimsediği ve bu ilkelerden hareketle temel hak ve özgürlüklerin korunabileceğini ileri sürdüğü söylenebilir. Bu ilkelerden de en çok serbest oy hakkı üzerinde durduğundan bahsedilebilir. Seçmenin referandum hakkında yeteri kadar bilgilendirilmesi için serbest propagandanın sağlanması ve bunun üzerine halkın tercihinin özgürce açıklayabilmesi amacıyla daha detaylı önerilere girişmesi bunun bir göstergesi olabilir. Ayrıca Venedik Komisyonu'nun özellikle fırsat eşitliği üzerinde önemle durduğundan da bahsedilebilir. Fırsat eşitliği adı altında medyanın referandum sürecindeki tutumu ve kampanya yardımlarındaki eşitlik üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir.

2.1.1.2. Sürece (Uygulamaya) İlişkin İlkeler

Venedik Komisyonu “İlkelerin Uygulanma Kuralları” (Application Rules of Principles) başlığı altında referandum için uygulanacak ilkelerin temel haklara saygı çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğine, oylama sırasında uygulanacak kurallara ve güvencelere, sürecin işleyişine dair düzenlemelere, referandumu düzenleyen ve denetleyen organa ilişkin bilgilere de değinmektedir.

Komisyonun yayınladığı iyi referandum kriterleri adlı belgenin ikinci bölümünde insan haklarına saygının olmadığı yerde ne demokratik bir rejimden ne de demokratik referandumdan söz edilemeyeceği hususu üzerinde durulmaktadır¹⁷. İfade özgürlüğü yani kişilerin düşüncelerini serbestçe açıklayıp yayabilme hakkı bu açıdan önemlidir.¹⁸ Bu doğrultuda insanlar örgütlere üye olup toplantılara katılmaktadır (Öztekin, 2003: 136). Komisyonun temel haklara saygı başlığı altında ele aldığı şekliyle bu hakların kısıtlanması ancak kamu yararı doğrultusunda ve kanunla olabilir (www.venice.coe.int).

¹⁷ Bu konuyu somutlaştırmak amacıyla Rusya'dan örnek verilebilir. Rus halkı temel hak ve özgürlükleri sınırlandırılabilir bile ifade özgürlüğü hakkını çekinmeden kullanmakta, ülkede sivil topluma yapılan engellemelerden ve yolsuzluklardan bahsederek insan haklarının ön planda olduğu demokratik ve barışçıl bir ortam için protestolar yapmaktadır (Corke, 2012: 26).

¹⁸ Ülkelerdeki özgür ve adil seçimleri inceleyen ve bağımsız medya kuruluşlarını geliştiren Freedom House da ifade ve basın özgürlüğünün ülkelerin demokratikleşme eğiliminde önemli bir etkisinin olduğunu belirtmektedir (Corke, 2012: 23).

Referandumların yasa yapımında halka tercih hakkı sunan ve daha iyi işleyen temsili demokrasi oluşmasında etkisinin olduğundan ötürü referandum yoluyla onaylanan yasaların diğerlerine göre daha fazla meşruiyet içerdiği söylenebilir. Bu yüzden de denetimi meclis tarafından kabul edilen yasalara göre daha sıkı olmalıdır. Komisyon, yayınladığı kılavuz ilkeler metninin ikinci bölümünün ikinci maddesinde “*Referandum yasalarının düzenleyici sınırları ve statikliği*” başlığı altında referandumun gerçekleşeceği tarihe 1 yıl kala referandumda değişikliğe uğrayacak yasalar hakkında değişiklik yapılmamasını da önermektedir (Şencan, 2006: 152; www.venice.coe.int).

Yine ikinci bölümün “*usuli teminatlar*” başlığı altında referandumların bağımsız ve tarafsız bir organ tarafından yürütülmesi gerektiği belirtilmiştir (www.venice.coe.int). Merkezi bir komisyon olmak üzere bununla beraber tarafsız olacak seçim komisyonları da oluşturulmalıdır. Komisyonda en az bir hâkim veya uzman hukukçu, meclisteki siyasi partilerin veya belli bir oya sahip partilerin seçilmiş temsilcileri, İç İşleri Bakanlığından bir temsilci ve ulusal azınlıklardan temsilciler yer almalıdır. Seçim komisyonunda yer alan siyasi partiler dengeli olarak temsil edilmelidir. Bununla beraber komisyona üye olarak gönderilen kişilerin, üyeleri atayan kuruluşlar tarafından keyfi olarak görevden alınmalarına izin verilmemelidir. Komisyonun alacağı kararların uzlaşma esaslı olması tavsiye edilmektedir (Solak, 2012: 66-67).

Komisyon yine ikinci bölümde “*referandum gözlemi*” başlığıyla Referandumla ilgisi olan her yerde bulunabilme hakkına sahip olan ulusal ve uluslararası düzeyde gözlemcilere geniş fırsatlar verilmesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Gözlemciler sadece seçim zamanı değil, seçmenlerin kayıt aşamalarında, referandum kampanyaları yürütülürken, oylamadan önce, oylama sırasında veya oylama işlemi tamamlandıktan sonra da usulsüzlükleri tespit amaçlı gözlem yapabilir. Gözlemcilerin bulunamayacağı yerler olursa bunlar yasalarla belirtilmelidir (www.venice.coe.int).

Venedik komisyonunun sürece ilişkin üzerinde durduğu bir başka hususta “*etkin yargı yolu*” başlığıyla ele aldığı referandum kararının alınması ve sonuçların açıklanması süreci boyunca referandumları yargısal olarak denetleme yetkisinin Anayasa

Mahkemesinde olması gerektiğidir¹⁹. Yargı yolu, seçmen kayıtlarında, vatandaşlar tarafından teklif edilen referandum girişimlerinde, referandum konusunun usul ve maddi hukuk açısından geçerli olup olmadığını anlamada, oy kullanma şekli ve oylama sonuçlarında donanımlı ve yetkin olmalıdır (Şen, 2012: 81). Bütün seçmenler yargı yoluna başvurarak oylamada çıkan sonuçlara karşı itiraz etme hakkını kullanabilmelidir.

Komisyonla göre temyize başvuru yolu basit olmalı, çok fazla ayrıntı yer almamalıdır. Referandumla ilgili usulsüzlük tespitinde temyiz organı referandumu iptal etme yetkisine de sahip olmalıdır. Bu iptal durumu tüm referandum için olabileceği gibi belli bir sandık veya seçim bölgesinde de olabilir. Komisyonun görüşü referandum iptal edilirse yeni bir referandumun düzenlenmesi yönündedir. Yargı yolu eğer YSK ise referanduma ilişkin çıkan sorunları resen düzeltebilme ve seçim komisyonunun verdiği kararları iptal edebilme hakkına sahip olmalıdır (Solak, 2012: 67).

Komisyon bu başlık altında son olarak finansmandan bahsederek kamu fonlarının idari makamlarca referandumda yürütülen kampanyalar için kullanılmaması gerektiğini ifade etmektedir (Şencan, 2006: 155).

2.1.1.3. Maddi Geçerlilik Koşulları (Özel Kurallar)

Venedik Komisyonu demokratik referandum kriterleri belgesinin son bölümünde “*Özel Kurallar*” (Special Rules) başlığı altında hukukun üstünlüğü prensibinden hareketle referandumların hukuk kurallarına uygunluğu konusuna vurgu yapmaktadır. Bu bölümde ayrıca şekil-sıra birliği ve konu bütünlüğü altında referandumların biçim yönünden geçerlilik koşullarından bahsedilmektedir.

Venedik Komisyonu referandum kriterlerinin üçüncü bölümünde “*hukuk devleti*” başlığı altında anayasal dayanağı olmayan konularda referandum yapılmaması gerektiğini belirtmektedir. Komisyonla göre referanduma sunulacak metinde şekil birliği ve konu bütünlüğü açısından tutarlılık olmalıdır. Sorular arasında bağlantı yer almalı, aynı soru içinde de genele ve özele ilişkin teklifler sunulmamalıdır. Şekil birliğinden kastedilen referanduma sunulacak metnin aynı soru üzerinde birleştirilmemesi

¹⁹ İtalya’da Referandum talebini Anayasa Mahkemesi değerlendirmekte ve referandum metninde konu bütünlüğü olup olmadığını incelemektedir (Şencan ve diğerleri, 2010: 193). Ayrıca İrlanda ve Fransa’daki referandum süreci de Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmektedir (Şen, 2012: 81).

gerektiğidir. Yani genel değişiklikler özel değişikliklerle birlikte verilmemelidir (www.venice.coe.int).

Yine aynı belgenin üçüncü bölümünün “*Referandum metninin usul hukukunda geçerliliği*” başlığıyla referandum metninde olması gereken özellikler açıklanmaktadır. Bu maddede içerik birliği yani konu bütünlüğü referanduma sunulacak her sorunun birbirleriyle bağlantılı olması olarak ifade edilmektedir²⁰.

Halkın istemediği değişiklikler istedikleriyle birlikte sunulduğunda halk hepsini reddetmek veya kabul etmek mecburiyetinde kalacaktır. Vatandaşın birbiriyle bağlantısız maddeleri bütün olarak kabul etmeye ya da reddetmeye zorlanmaması için bu ilke oldukça önem taşımaktadır. Aksi takdirde bu durum seçmen özgürlüğü açısından sorun oluşturacaktır (Şen, 2010: 228-229). Ancak anayasanın tamamının değiştirilmesi veya birden fazla bölümünü kapsayan köklü bir değişiklik bu kuralın istisnası olarak sayılabilir. Böyle bir durumda maddelerin hepsinin oylamaya konulması komisyona göre mümkündür.

Komisyon, sıra birliği kuralında ise referandumların normlar hiyerarşisine uygunluğundan söz etmektedir. Referanduma sunulan soru farklı düzeydeki iki normu içermemelidir (www.venice.coe.int). Bu durumu somutlaştırmak adına örnek vermek gerekirse; bir kanun ve bir yönetmelik aynı referanduma konu yapılmamalıdır. Bununla birlikte anayasa-kanun-tüzük-yönetmelik sıralamasını bozacak bir referandum da düzenlenmemelidir.

Aynı maddede bahsedilen “*Referandum metninin maddi hukuktaki geçerliliği*” başlığında referandumların hukukun üstünlüğüne, insan haklarına ve uluslararası hukuka uygun olması gerektiği yönünde açıklamalar bulunmaktadır²¹. Bu bağlamda

²⁰ Bu hususu somutlaştırma adına İsviçre’den örnek verilebilir. İsviçre’de bu kurala uyulmakta, birbiriyle alakası olmayan yasalar tek paket içinde halka sunulmamakta, her bir yasa ayrı ayrı onaylanmaktadır (Nasi, 2017). Ayrıca 23 Haziran 2016 tarihinde İngiltere’de yapılan Brexit referandumunda da İngiltere’nin AB’de kalması veya AB’den ayrılması için halka tek bir sorunun sorulması da konu birliği ilkesine uyulduğunu göstermektedir (www.bbc.com).

²¹ Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın idam cezasını geri getirmek için bir referandum yapılması gerektiği yönündeki fikrine, Almanya temel hak ve özgürlükleri çiğnediği gerekçesiyle karşı çıkmış, kendi topraklarında böyle bir referanduma izin vermeyeceğini açıklamıştır (www.evrensel.net).

komisyon temel hak ve özgürlüklerin referanduma konu olmaması gerektiğini belirtmektedir²² (www.venice.coe.int).

Referanduma ilişkin kılavuzda belirtilen maddi hukuk şartlarından bir diğeri de “*yeterli çoğunluk*” başlığıyla ifade edilmektedir. Referandumlar için belirli bir yeter sayısının getirilmesi hem net kararı olmayan seçmenleri etkileyebileceği hem de basit bir çoğunlukla kabul edilenler siyasi sorun ortaya çıkarabileceği için Venedik Komisyonu karar yeter sayısı belirlemeyi uygun görmemektedir²³. Ayrıca yapılacak referandumun onay mı yoksa danışma referandumu mu olduğu ve bunların etkileri yasa ve anayasalarda açıkça belirtilmelidir. Böylece halk kullanacağı oyun sonucu hakkında fikir sahibi olabilir (Şencan, 2006: 157). Bu durum temel haklardan biri olan seçme hakkı için önem taşımaktadır.

Komisyon zorunlu ya da halkın isteği ile referanduma gidilmesi hususlarında anayasal kuralların konulmasını önermektedir. Onay referandumu olduğu zaman referandum sonucunda reddedilmiş öneri referandum dışında başka bir yöntemle yürürlüğe konulmamalıdır. Kabul edilmiş bir öneri ise referandum dışı bir yol ile değiştirilmemelidir. Ayrıca meclis tarafından hazırlanan ve belli bir halkın talebi doğrultusunda oylanacak metin reddedilirse, bu metine benzeyen başka bir metin için referandum dışındaki bir yol ile oylamaya gidilmemelidir. Halkın isteği üzerine referanduma gitmiş ve kabul oyu almış metin belli bir zaman geçtikten sonra yeniden referanduma konu yapılabilir (Topukcu, 2011: 55-56).

Komisyon, referandalarda meclisin görüşüne başvurulması gerektiğini “*parlamentonun görüşü*” başlığı altında ifade etmektedir. Seçmenler veya meclis dışından bir otorite referandum için metin sunduğunda, meclis bu konuda tarafsız bir şekilde ve bağlayıcı etkisi olmadan fikirlerini paylaşmalıdır. Belli bir süre içerisinde

²²Bir örnek vermek gerekirse Slovakya Anayasasının 93. Maddesinin 3. Fıkrasında ve Çek Cumhuriyeti Anayasası’nda temel hak ve özgürlüklerin referandum konusu olamayacağı açıkça belirtilmiştir (Şencan ve diğerleri: 2010: 176).

²³ İtalya Anayasası’nda referandumlar için %50 katılım yeter sayısı öngörülmektedir. İtalya’da ülke açıklarında petrol ve doğalgaz çıkaran şirketlere belli bir süre sınırı koymayan kanunun iptali için 17 Nisan 2016’da yapılan referandumda, başbakan Renzi’nin seçmenlere referandumu boykot etme çağrısında bulunması üzerine referanduma katılım %32 olmuş ve bu yüzden referandum kabul edilmemiştir. Bu durum referandumda kabul edilme yeter sayısı belirlemenin sakıncalı olabileceğini göstermektedir (Sabah, 2016). Benzer bir şekilde Azerbaycan Anayasası’nda referandumun kabulü % 25, Hollanda’da %30 (Hollanda Anayasası: md. 137), Hırvatistan’da ise %50 seçmenin oy kullanmasına bağlı tutulmuştur (Şencan ve diğerleri, 2010: 185).

meclis görüşünü belirtmezse referandum metni meclisin görüşü olmadan da sunulabilir (www.venice.coe.int).

Venedik komisyonu demokrasinin iyi işleyebilmesi için referandumu talep eden ile yasal düzenleme yapan organın ayrı olmasını önermektedir. Komisyon, referanduma karar verecek organı üç farklı sistem ile açıklamaktadır. Bunlardan birincisi halk girişimi yani halkın referandumu başlatabilme hakkının olduğu sistemlerdir. Bu sistemde referandumun düzenlenmesi için herkesin imza toplama hakkı vardır. İkincisi Cumhurbaşkanının referandum talep etme hakkının olduğu sistemlerdir. Venedik Komisyonu bu durumu Cumhurbaşkanının gücünü daha fazla arttıracak için sakıncalı bulmaktadır. Üçüncüsü ise muhalefet partisinin, iktidarın aldığı kararlar için referanduma gidebildiği sistemlerdir. Bu sayede azınlığın isteklerini göz ardı eden yasaların da önüne geçilmiş olabilir²⁴ (Şen, 2012: 77-78).

Venedik Komisyonu'nun bu bölümde Referanduma ilişkin teknik meselelerden bahsetmesinden yola çıkarak referandumda sorulacak sorunun içeriğine, oy kullanma usulüne, referandumun getirileri hakkında halkın yeterince bilgilendirilmesine, referandumda konu ve şekil birliği olmasına önem verdiği söylenebilir.

2.1.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne göre Referandum Kriterleri

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, bireylerin hak ve özgürlüklerini korumak için 1950'de Avrupa Konseyi tarafından Roma'da imzalanan uluslararası bir sözleşmedir. Sözleşmenin birinci maddesine göre sözleşmenin tarafı olan ülkeler iç hukuklarında da sözleşme hükümlerini bağlayıcı hale getirmişlerdir (Şanlı, 2011: 421-423).

AİHS'nin güvence altına aldığı tek siyasi hak serbest seçim hakkıdır. Sözleşmenin birinci Ek Protokolünün üçüncü maddesi serbest seçim hakkına ilişkin düzenlemeler içermektedir (Metin, 2007: 127). Halkın düşüncelerini özgürce açıklayabilmesi için sözleşmenin 10. maddesi ile ifade özgürlüğü²⁵, 11. maddesi ile de örgütlenme özgürlüğü düzenlenmiştir. Bunlar sözleşmede demokrasinin temel taşları olarak

²⁴ Birinci sisteme İsviçre ve İtalya, ikinci sisteme Fransa, üçüncüsüne ise Danimarka örnek ülke olarak gösterilebilir.

²⁵ Bu maddeyi somutlaştırmak için ifade özgürlüğünün, İsviçre'de sonuna kadar kullanıldığını söylemek yerinde olacaktır. İsviçre'de halk meclisle beraber yaşamada yetkilidir. Halk, meclisin çıkardığı yasanın geçerliliğini sorguladığında yasanın kabulünü veya reddini istediğinde veya anayasa değişikliği için imza toplaması yeterlidir (www.yenicaggazetesi.com.tr).

görülmektedir (Ünal, 2008: 35). Bu iki özgürlüğün güvence altına alınmasıyla serbest seçimin anlam kazanacağı ifade edilmektedir.

AİHM kararlarına göre de ifade özgürlüğü demokrasinin temel öğelerinden biridir. Buna göre bireyin kendini geliştirdikçe demokrasi gelişim sağlayacaktır. İfade özgürlüğü aynı zamanda açık fikirliliğin ve hoşgörünün de temel unsuru olarak görülmektedir (Fendoğlu, 2016: 8).

İfade özgürlüğü sadece olumlu yönde düşünce açıklamayı değil, topluma aykırı gelen, zarara uğratan olaylar hakkında da düşüncelerin özgürce belirtilmesini kapsamaktadır. Bu durum sözleşmenin 10. maddesinde herkesin ifade özgürlüğünün olduğu, bu özgürlüğün kamu baskısı olmadan haber ve görüş alıp vermeyi kapsadığı şeklinde açıklanmaktadır (AİHS, md. 10).

Sözleşmede aynı zamanda propaganda serbestliğinin olmamasının, partilere baskı uygulanmasının serbest seçimi zedeleyeceği de belirtilmiştir. Benzer şekilde basın, dernek ve toplanma özgürlüğünün olmadığı, partilerin programlarını ve adaylarını engelleme olmadan halka sunmadığı yerlerde serbest seçimden söz edilemeyeceği açıklanmaktadır (Metin, 2007: 133). Çünkü halk seçimlere ilişkin çoğu haberi, gelişmeleri ve kampanyaları basın yayın organları aracılığıyla takip etmektedir. Bu sebeple seçimlerin demokratik çerçevede gerçekleşmesi için basın özgürlüğünün sağlanması da önemli bir gerekliliktir.

Sözleşmenin 13. maddesinde ise bu sözleşmede yer alan hak ve özgürlükleri ihlal edilen kişilerin, bu ihlal kamu hizmeti için gerçekleştirilse bile ulusal bir merci önünde etkili bir yola başvurma hakkına sahip olduğu ifade edilmektedir (AİHS, md. 13). Bu bağlamda vatandaşların etkili başvuru hakkının kısıtlanmaması ve hakkı ihlal edilen kişilerin yapacağı itirazlar için milli bir makam olması gerekir.

Bütün bunlardan hareketle; AİHS'nin serbest seçim altında belirttiği ifade özgürlüğü, gizli oy, basın özgürlüğü, propaganda özgürlüğü, medyanın tarafsızlığı ve kişinin hakkı ihlal edildiğinde hakkını arayabileceği ulusal merciinin olması gibi unsurların referandumda da uyulması gereken ilkelere işaret ettiğinden bahsedilebilir.

2.2. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Kriterleri

1975 tarihinde kurulan, 57 üyesi bulunan ve Viyana merkezli olan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) siyasi, askeri, ekonomik, çevresel ve toplumsal konularda ilkeler geliştiren, demokrasi ve insan hakları konusunda bazı ülkelere danışmanlık yapan bir kuruluştur (Akyeşilmen, 2015: 112).

Soğuk savaş döneminde (1947-1989), Avrupa'nın koşullarını düzeltmek, güvenliğini sağlamak ve kendisine üye olan devletler arasında bu bilinci geliştirerek işbirliği sağlamak amacıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Kuruluşu (AGİK) altında kurulmuştur²⁶ (Kalabalık, 2009: 425). Soğuk savaş bitene kadar genellikle askeri ve siyasi alanda çalışmalar yürütmüş, soğuk savaştan sonra ise insan hakları ve demokrasi konuları üzerine çalışmalarını arttırmıştır.

Demokrasi üzerine çalışmalar yapan AGİT'in de demokratik referandum için öne sürdüğü bazı ilkeler vardır. “*AGİT Sınırlı Referandum ve Gözlem Heyeti*”nin hazırlamış olduğu raporlardan yola çıkarak referandumda uyulması gerektiği belirtilen kuralları şu şekilde sıralamak mümkündür: (www.osce.org/tr)

AGİT'in öncelikli olarak belirttiği konu Anayasa değişikliğine sunulacak maddelerin, seçim özgürlüğünün kısıtlanmaması için tek bir paket halinde değil de tek tek değerlendirilmesidir. Her biri için ayrı ayrı tercih hakkı bulunmalıdır. Bunun aksi uluslararası standartlara uygun olmamaktadır.

AGİT, mühürsüz oyların kesinlikle kabul edilmemesi ve değerlendirmeye alınmaması gerektiğini de belirtmektedir. Aksi bir durum söz konusu olursa yaptırım uygulanmalıdır. Ayrıca yapılacak anayasa değişikliği sorusu oy pusulasında da yer almalıdır. Oylama devam ederken veya bittikten sonra orada bulunan uluslararası gözlemcilerin gözlem yapmasına engel olabilecek zorluklar çıkarılmamalıdır.

AGİT'e göre Siyasi partilerin görüşleri medyada ve gazetelerde orantılı olarak yer almalıdır. Medyanın yapacağı yayın tarafsız olmalıdır. Referandumun her iki tarafı için

²⁶ Bu kuruluş, 1990'dan sonra Paris Şartı ile birlikte kurumsallaşmış, AGİT adını alarak uluslararası teşkilata dönüşmüştür. Paris Şartı, soğuk savaşın ardından AGİK'e üye devletlerin Paris'te toplanarak, Avrupa'da temel hak ve özgürlüklerin ön planda olacağını, hukuk devletine ve barışa dayalı yeni bir Avrupa döneminin başlayacağını ilan ettikleri belgedir (www.mfa.gov.tr).

de devlet televizyonlarındaki yayın süresi eşit olmalıdır²⁷. İktidar partisine ayrıcalık tanınmamalıdır. Çünkü evet kampanyası yürütenlere medyada daha çok yer verilirse seçmenlerin farklı fikirlere ulaşması güçleşebilir. Tarafli yayıncılık olursa cezalandırılmalıdır.

AGİT de Venedik Komisyonu gibi Referandum için yürütülen kampanyalarda fırsat eşitliğinden söz etmektedir. Kampanyalarda her iki taraf eşit koşullarda yarışmalı kısacası hayır kampanyası yürütenlere zorluklar çıkarılmamalı, bu özgürlükleri ellerinden alınmamalıdır. Rakiplere şiddet uygulanmamasına ve küçük düşürücü ithamlarda bulunmamaya dikkat edilmelidir. Ayrıca diğer tarafın çalışmaları engellenmemeli, basın özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü kısıtlanmamalıdır. Cumhurbaşkanı, devletin ileri gelenleri ve kamu görevlileri ise yürütülen kampanyalarda tarafsız bir statüde olmalı, herhangi bir partiye bağlı propagandalarda yer almamalıdır.

AGİT, kampanyalar ve reklamlar için yapılacak masraflarda ise belli bir sınır olması gerektiğini belirtmektedir. Kamu kaynakları kampanya yapan her iki taraf için de adil kullanılmalıdır. Sadece evet diyen kesim devlet kaynaklarından yararlanarak miting yapmamalıdır.

AGİT, halkın referandum süreciyle ilgili bilgilendirilmesine²⁸ ve bu konuda siyasi partilerin etkili olmasına da önem vermektedir. Buna göre kampanya yapma hakkı sadece seçime katılabilen partilerle de sınırlandırılmamalıdır. AGİT'e göre Siyasi partilerin halka erişimi eşit olmalıdır. Seçmenlere tarafsız bilgi sağlanmalı, seçim yapma imkânı kısıtlanmamalı ve seçim özgürlüğü engellenmemelidir. Siyasi partiler isteklerini seçmene anlatabilmek için eşit fırsatlara sahip olmalıdır. Referandumun getireceği sonuçlar hakkında seçmen yeteri kadar ve tarafsız bir şekilde bilgilendirilmelidir. Referandum sürecinin ilk aşamalarında değişiklik için önerilenler kamuoyuna sunulmalıdır.

²⁷ Bulgaristan Anayasası'nda referandum için yürütülen kampanyalarda fırsat eşitliği sağlanması açısından bu durum gerekli görülmektedir (Şencan ve diğerleri, 2010: 175).

²⁸ İngiltere'de 2016 yılında yapılan Brexit referandumunda her haneye referandum hakkında broşürler dağıtılması halkın bilgilendirilmesine önem verildiğini göstermektedir (White ve Johnston, 2016: 7).

Siyasi partiler kampanya sürecine tam katılım, gözlemci görevlendirme, seçmen kayıtlarına ulaşım konusunda geniş yetkilere sahip olmalıdır. Katılım için gerekli kriterler uluslararası standartlara uygun hazırlanmalıdır. Ayrıca sivil toplum kuruluşlarına ve meslek kuruluşlarına kampanya yapabilmeleri konusunda özgürlük tanınmalıdır²⁹.

Seçim kurulları şeffaf olmalı, yaptığı toplantılar halka ve gözlemcilere açık olmalıdır. Sandık kurullarında siyasi partilerden yeteri kadar temsilci yer almalıdır. Bu temsilcilerin yer aldığı siyasi partiler arasında denge bulunmalıdır.

AGİT'e göre gerçekten tam anlamıyla demokratik bir referandumdan bahsedilecekse olağanüstü hal gibi temel hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı ve gergin siyasi ortamda referandum düzenlenmemelidir. Hukuk devletini olumsuz etkileyecek durumlardan kaçınılmalıdır.

AGİT'in 1990 Kopenhag Belgesinde de referanduma ilişkin görüşler yer almaktadır. Kanun önünde eşitlik ilkesi gereğince Cumhurbaşkanına, iktidar partisi ve diğer siyasi partilere referandum süreci boyunca eşit haklar verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte basın özgürlüğü için uluslararası standartlara da uyulması gerektiği belirtilmektedir (www.esithaklar.org).

Tüm bunlardan hareketle; medyanın taraflı yayın yapmaması, kampanyalarda yapılan masrafların ölçülü olması, propagandaların eşit fırsatlarda gerçekleştirilmesi, sivil toplum kuruluşlarının sürece katılımına izin verilmesi ve mühürsüz oy kullanımının yasaklanması gibi AGİT'in referanduma ilişkin belirlediği demokratiklik sağlayan ölçütlerin, Venedik Komisyonunun referanduma ilişkin demokratik kriterler adıyla yayınladığı belgesinde yer alan kurallarla paralellik gösterdiği söylenebilir.

2.3. Birleşmiş Milletler'in Referandum Kriterleri

1945 yılında kurulan ve 193 üyesi bulunan Birleşmiş Milletler, uluslararası barışı sağlamayı, barışı tehdit eden tehlikeleri önlemeyi, uyuşmazlıkları uzlaşılıyla çözmeyi, çeşitli milletlerle dostluğu ve barışı geliştirmeyi ve temel hak ve özgürlüklerin korunması için faaliyetler yürütmeyi hedefleyen uluslararası kuruluştur (www.un.org).

²⁹ Ermenistan Anayasası'nda bu özgürlük sağlanmıştır (Şencan ve diğerleri, 2010: 178).

BM, demokrasiyi evrensel değer ve ilkelerinden biri olarak görmekte ve onu siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlara tam katılımı sağlayan, özgürce düşüncelerin ifade edilebildiği sistem olarak tanımlamaktadır. Bu değerler, “*İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*”nde ve siyasi hak ve özgürlükleri güvence altına alan “*Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi*”nde geliştirilmiştir (www.unicef.org).

Ayrıca demokrasiyle ilgili BM İnsan Hakları Komisyonu’nun da açıklamış olduğu ilkeler bulunmaktadır. 2000 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu demokrasiyi güçlendirmek için bazı önerilerde bulunmuş ve 2002’de insan hak ve özgürlüklerine saygıyı, dernek kurma özgürlüğünü, ifade özgürlüğünü, halkın iradesi olarak gördüğü gizli ve genel oyu, yargının bağımsızlığını, özgür ve bağımsız medyayı demokrasinin temel unsurları olarak ilan etmiştir (www.un.org).

Demokrasi ve insan hakları arasındaki bağlantıyı veren “*Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi*”nin 21. maddesine göre; Halkın iradesi her şeyin üstündedir. Halk bu iradesini genel, eşit, gizli ve serbest oy ile belirli aralıklarla yapılan seçimlerde ortaya koyacaktır (www.ihd.org.tr.).

Demokrasinin temel ilkelerini veren bir diğer BM belgesi, “*Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi*”dir. Bu sözleşmeden hareketle de demokratik seçimler noktasında çıkarımda bulunmak mümkündür. Bu sözleşme demokrasinin ilkelerini uluslararası hukuka göre açıklamaktadır. Sözleşmenin, herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün olduğunu ifade eden 18.maddesi ile herkesin bir müdahaleye maruz kalmadan fikirlerini açıkça söyleyebilme hakkının olduğunu belirten 19.maddesi düşünce ve ifade özgürlüğüne önem verildiğini göstermektedir. Bu maddelere göre herkesin dışarıdan baskı görmeden fikir sahibi olma ve bunu beyan etme hakkı vardır. Kimsenin bu hakkı kısıtlanamaz (Şanlı, 2011: 427).

Aynı sözleşmenin 21. maddesinde, halka toplanma hakkının devlet tarafından sağlandığı belirtilmektedir. Bu hakka sadece milli güvenliğin ve kamu düzeninin sağlanması, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması, ahlakı ve sağlığı ilgilendiren konularda hukuk yoluyla sınırlama getirilebileceği açıklanmaktadır. Yine Sözleşmenin 25.maddesinde her bireyin belirli dönemlerde genel, eşit ve gizli oyla yapılacak seçimlere özgür düşüncesini ortaya koyarak katılabileceği ifade edilmektedir.

Birleşmiş Milletler'in "Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi" ve "Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi"nde söz edilen halkın ifade özgürlüğü, barışçıl toplanma hakkı, başkalarıyla birlikte örgütlenme özgürlüğü, seçilen temsilciler aracılığıyla kamu işlerinin yürütülmesine katılma hakkı, seçimlerde genel, eşit ve iradesini özgürce ifade etmesini sağlayan gizli oyun gerekliliği gibi unsurların referandumda da uyulması gereken ilkelere işaret ettiğinden bahsedilebilir.

2.4. Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler'in Belgelerindeki Referanduma İlişkin Ortak İlkeler

Çalışmanın bu bölümünde üzerinde durulan Venedik Komisyonu, AGİT ve BM'nin referandum için yapmış oldukları önerilerden hareketle referandum için evrensel nitelikteki başlıca ilkelerden bahsedilebilir. Bunlar üçüncü bölümde yapılacak analizde kriter olarak kullanılabilir. Bu ortak kriterleri şu şekilde ele almak mümkündür:

Üç kuruluşunda üzerinde önemle durduğu konulardan ilki referandumun şekil şartlarına uygun olması hususudur. Yani referandum düzenlerken yöntem ve içerik bakımından uluslararası standartlara uyulmalıdır. Anayasa değişikliğine tabi olan maddelerin tek bir paket halinde değil de ayrı ayrı oylanması sağlanmalıdır. Bu durum uluslararası alanda "tek konu gerekliliği kuralı" olarak adlandırılmakta, köken olarak Roma'ya kadar uzanmaktadır. Roma hukukunda aynı kanun içerisinde birbiriyle bağlantısız maddelerin yer almasına ve bunların tek kanun gibi kabul edilmesiyle düzenlenen kanuna torba kanun denilmektedir. Bu usul, hukuka ve etiğe uygun olmadığı ve halkın çok istediği tekliflerin arasına istemediklerinin de karıştırılmaması için yasaklanmıştır (Somer, 2010: 25-26).

Oylamaya sunulacak referandum metninin maddi hukuktaki geçerliliği için metinde birlik ve tutarlılık olması yani her sorunun birbiriyle bağlantılı olması hususunda çalışmada incelenen kuruluşların hemfikir olduğundan da söz edilebilir. Bu şekilde seçmen istemediği maddeleri de oylamaya mecbur bırakılmayacak, serbest oy hakkı zedelenmemiş olacaktır.

Bir diğer ortak nokta ise referandumun tarafları arasında fırsat eşitliğinin sağlanmasıdır. Referandum metnine hayır diyen topluluk zarara uğratılmamalı, her iki taraf da

medyada eşit yer almalıdır. Sadece evet kampanyaları medyaya hâkim olmamalı, taraflı propaganda yapan kanallar da cezalandırılmalıdır.

Bir ülkede demokrasi sadece oy kullanmakla sınırlı değildir. Kullanılan oyların özgürlüğün ve adaletin sağlandığı ortamda yapılması da önemlidir. Bu sebeple üç kuruluş için de ortak görüş temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırıldığı, acil olarak alınan OHAL kararı gibi durumlar söz konusuysa referandum düzenlenmemesidir. Böyle bir durumda ya referandum ileri bir tarihe alınmalı ya da özgürlükler üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmalıdır.

Ortak kriterlerden diğeri referandum süreci boyunca hem halkın hem de sivil toplum kuruluşlarının toplanma hakkının ve ifade özgürlüğünün kısıtlanmamasıdır. Referandum ile ilgili düşünceler açıkça belirtilebilmelidir. Referandum yapan devletler, tarafı oldukları uluslararası sözleşmeleri de ihlal etmemelidir.

Bir referandumun demokratik olarak nitelendirilebilmesi için ön plana çıkarılan başka bir husus da oyların bağımsız gözlemcilerin önünde açık bir şekilde sayılmasına ve oy pusulalarının gizli oy hakkını zedelemeyecek şekilde hazırlanmasına yani rengine, şekline ve mühürüne dikkat edilmesidir. Böylece hem sandık görevlilerinin, kullanılan oyları manipüle etmesi engellenebilir hem de seçmen özgür iradesini ortaya koyabilir.

Son olarak üç kuruluşun da günümüzde çok eleştirilen bir konuya değindiği görülmektedir. Bu görüş referandum için yürütülen kampanyalarda, yapılan mitinglerde yürütme organının tarafsız olması gerektiğidir.

O halde buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak demokratik bir referandum için ön plana çıkan ilkelerin, insan haklarının korunması ve etkili bir şekilde uygulanması için oluşturulan ifade, toplanma, örgütlenme gibi özgürlüklerin tanındığı, seçimlerin temelini oluşturan genel, eşit, serbest ve gizli oy ilkelerinin uygulandığı, eşit şartlarda kampanyaların yürütüldüğü ve bilgiye kolayca ulaşmayı sağlayan serbest ve tarafsız medyanın bulunduğu ortamda yerine getirilebileceği söylenebilir. Bu sebeple referandumların uygulanmasına yönelik öne sürülen ilkelere göre insan haklarını kısmen sınırlandıran olağanüstü hal, sıkıyönetim vb. dönemlerde referandum yapılmasının uygun olmayacağı ileri sürülebilir. Aynı şekilde yine tüm bu uluslararası belgelerden hareketle ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan insan haklarını sınırlandırma

tehdidi oluşturabileceği ihtimalinden dolayı referandumların, yürütmenin yetkilerini güçlendirecek şekilde düzenlenmemesi doğrultusunda bir eğilimden de bahsetmek mümkündür.

BÖLÜM 3: ULUSLARARASI DEMOKRATİK KRİTERLER BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ REFERANDUMLAR: 1987 ve 2010 REFERANDUM ÖRNEKLERİ

Anayasal konularda halkın iradesinin belirlenmesi için yapılan halk oylamalarının Türkiye tarihinde önemli bir yeri vardır. Referandum, Türkiye’de anayasa yapımı ve anayasa değişikliği aşamalarında (kurucu referandum) kullanılan bir doğrudan demokrasi aracıdır. Türkiye’de 1961 yılından itibaren referandum uygulanmaktadır. Bu tarihten günümüze kadar yedi referandum yapılmıştır. Bunlardan ikisi anayasa yapımı, beşi anayasa değişikliği amacı doğrultusundadır.

Bu bölümün akışı Türkiye tarihindeki referandumları kısaca ele almak ve ardından daha önceki bölümde ulaşılmış olan uluslararası kuruluşların ortak demokratik referandum ilkeleri ışığı altında 1987 ve 2010 referandumları esas alınarak somutlaştırma yapmak şeklindedir. 1987 Referandumunun seçilme sebebi Türkiye’nin ara rejim döneminden yeniden demokrasiye geçtiği, Avrupa Birliğine tekrar başvurduğu kısacası ülkede demokrasi rüzgârlarının kuvvetli şekilde esmeye başladığı bir dönemde yapılan ilk oylama olmasıdır. 2010 Referandumunun diğer örnek olay olarak seçilmesinde ise; 1980 sonrası dönemde belki de Türkiye’nin en derin demokratikleşme sürecinin yaşandığı periyotta³⁰ gerçekleşmiş olması etkili olmuştur. Türkiye arka arkaya demokratikleşme paketlerini parlamentosundan çıkaran, önemli demokrasi hamlesi yapıp Avrupa Birliği müzakerecisi olmaya hak kazanmış bir ülkedir³¹. Ayrıca 1987 ile 2010 arasında bir demokratikleşme süreci yaşandığı kabul edildiğinde bir mukayese yapma imkânı da sağlayabilir.

Bu analizleri sağlıklı bir zeminde gerçekleştirebilme adına öncelikli olarak tarihsel metottan hareketle Türkiye’deki referandum geleneğine hem hukuki yapı hem de süreçler bağlamında göz atmakta fayda vardır.

³⁰ Bu periyotta halkın daha çok yönetime katılmasına, yapılan işlemlerin daha şeffaf olmasına önem vermeye başlanmıştır. Ayrıca Ak Parti döneminde AB’ye girişin temel hükümet politikalarından biri haline getirilmesiyle birlikte AB’ye üyelik sürecinin canlanması ve reform paketlerinin gerçekleştirilmesinin yanında toplumsal uzlaşmayı sağlamak için “sivilleşme” politikalarının uygulanması bu dönemde yapılan en önemli demokrasi hamlelerindendir (Aydilek ve Kazkodu, 2016: 189).

³¹ Türkiye’nin son referandumu olan 16 Nisan 2017 tarihli referandum Türkiye’de 15 Temmuz darbe teşebbüsünün olmasından dolayı, Olağanüstü hal yönetiminin olduğu bir kriz ortamında gerçekleştiği için bu kapsama dâhil edilmemiştir.

3.1. Türkiye'nin Referandum Geleneği

1982 Anayasası'ndan önceki dönemlerde 1876, 1921, 1924 ve 1961 Anayasalarında referandum kurumuna yer verilmemiştir. Ancak anayasada açıkça düzenlenmemiş olsa da Türkiye'de ilk referandum 1961 yılında yapılmıştır. Bu referandumun esasları 28.03.1961 tarihli ve 283 sayılı “*Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun*” ile belirlenmiştir (www.resmigazete.gov.tr).

283 sayılı kanuna göre seçme yeterliliğine sahip her vatandaş, seçmen kütüğüne kayıtlı olduğu takdirde oy kullanmaktadır (md.2). Yine bu kanun gereğince referandum süreci seçim kurullarınca yürütülmekte, Yüksek Seçim Kurulu referandum için gerekli malzemeleri ayarlamaktadır. Oy pusulalarıyla ilgili düzenleme ise vatandaşların, dışarıdan rengi fark edilmeyecek şekilde iki farklı renkte, birinde evet diğesinde hayır yazan oy pusulalarıyla oylarını kullanmalarını sağlamaktadır (md.4). Geçerli olan oyların yarısından çoğu evet yönünde olursa Anayasa kabul edilmiş sayılmaktadır (md.7).

Referandum ilk defa 1982 Anayasasıyla anayasal bir kurum olmuş, bu anayasanın 175. maddesi referanduma ayrılmıştır. Bu dönemde referandumlara ilişkin yasal düzenleme ise 23 Mayıs 1987 tarihinde kabul edilen 3376 sayılı “*Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun*” ile olmuştur (www.mevzuat.gov.tr). Bu kanunda oy kullanabilme koşulları, oy pusulası, anayasa değişikliği için halkın bilgilendirilmesi süreci vb. bilgiler verilmektedir.

3376 sayılı kanuna göre seçmen listesine ve kütüğe kaydı olan ve seçme yeterliliğine sahip herkes referanduma katılmaktadır. Mazeret belirtmeksizin referandumda oy kullanmayan herkes para cezasıyla cezalandırılmaktadır (md.6). Referandumun yönetim ve denetiminden yine Yüksek Seçim Kurulu sorumlu tutulmaktadır (md.3). Evet oyu “beyaz”, hayır oyu ise “kahverengi” oy pusulasıyla kullanılmaktadır (md.4). Halkı referandum konusunda etkilemek için yürütülen propagandaların ise referandumdan önceki yedi gün içinde yapılması gerekmektedir (md.5/a). Mecliste grubu olan partilere ve Cumhurbaşkanına 10’ar dakikalık ikişer konuşma, iktidar partisi veya partilerine 10’ar dakikalık birer konuşma ve iktidar ortağı partilerden büyük olana ilave 10 dakika süre verilerek radyo ve televizyonlarda propaganda serbestliği sağlanmaktadır (md.5/b).

Bugüne kadar yapılan referandumlara kısaca bakmak, Türkiye’deki referandum serüvenini anlamak için faydalı olabilir. Bu bölümde, günümüze kadar yapılan yedi referandum süreci, önce hukuki boyutuyla daha sonra demokratik ilkeler bağlamında ortaya konmaya çalışılacaktır. Tekrar hatırlatmak da yarar vardır ki, Türkiye’nin referandum geleneği asıl olarak 1980 sonrası dönemde oluşmuştur.

3.1.1. 1961 Anayasa Referandumu

Türk siyasi tarihindeki ilk halkoylaması olan 1961 referandumu, 1960 askeri darbesinden sonra oluşturulan Kurucu Meclisin hazırladığı Anayasa’nın kabulü için yapılmıştır. 1961 Anayasasının referandum yolu ile kabul edilmesi, demokrasiyi içinde bulunduğu kaostan çıkarmaya, temel hak ve özgürlükleri daha güvenceli ve önemli kılmaya çalışan ve demokratik hukuk devletine katkı sağlayan bir adım olarak ifade edilebilir (Zürcher, 2008: 351-353). Burada anayasanın hazırlanma sürecinden, anayasanın getirdiği önemli yeniliklerden, referandum sürecinden ve sonucundan kısaca bahsedilecek ve tezin ikinci bölümünde ulaşılan kriterler bağlamında kısa bir analiz yapılacaktır.

Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde ilk askeri darbe 27 Mayıs 1960 sabahı Milli Birlik Komitesi’nin (MBK) önderliğinde askerlerin yönetime el koymasıyla gerçekleşmiştir. Darbe günü “İstanbul Komisyonu” olarak adlandırılan profesörlerden oluşan komisyon Demokrat Partinin sözlerini yerine getiremediğini ve 1924 Anayasasına aykırı davrandığını ileri süren bir bildiri yayınlamıştır. Darbeyi meşrulaştırmak adına yayınlandığı şeklinde eleştirilere uğrayan bu bildiri Milli Birlik Komitesi tarafından kabul edilmiştir (Pınar, 2016: 45).

İstanbul Komisyonunda bulunan profesörlere yeni anayasanın hazırlanması için görev verilmiştir. Hazırlanan anayasa tasarısı, siyasi iktidarı sınırlandıracağı gerekçesiyle tartışmalara sebep olmuştur. Anayasa için hazırlanan ikinci tasarı ise Ankara Komisyonunun hazırladığı metindir (Toptaş, 2017: 31). Bu metinde Anayasanın bir bilim değil siyaset işi olduğu belirtilerek kurucu meclisin oluşturulmasının gerekliliğinden bahsedilmiştir. Bunun üzerine daha iyi bir anayasanın hazırlanması için MBK ve Temsilciler Meclisinden oluşan Kurucu Meclis oluşturulmasına karar verilmiştir (Özbudun, 2003: 36).

Bu Anayasa ile anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilk kez dile getirilmiş, bu üstünlüğü somutlaştırmak ve Anayasaya aykırı olan yasaları reddetmek için Anayasa Mahkemesi kurulmuştur (Zürcher, 2008: 356). 1961 Anayasasının diğer bir katkısı da temel hak ve özgürlüklerin anayasada açıkça yer almasıdır. Ayrıca üniversite, radyo ve televizyonun özerklikleri güvence altına alınmış ve seçimlerde nispi temsil sistemine geçilmesi kararı verilmiştir (Ayan, 2007: 5).

Anayasanın 157. maddesinde ise Anayasanın yürürlüğe girmesiyle ilgili hükümler düzenlenmiştir. Bu maddede Anayasanın, halkoyuna sunulduktan sonra kabul edilirse Türkiye Cumhuriyetinin Anayasası olacağı ve halkoyu sonuçlarıyla birlikte Resmi Gazetede yayınlanacağı ifadesi yer almaktadır (Kili ve Gözübüyük, 2006: 260).

Hazırlanan bu yeni Anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur. Türkiye tarihinde düzenlenen bu ilk referandumun halkın tercihlerini doğrudan ifade edebileceği büyük bir fırsat olduğunu söylemek mümkündür. Referandum oylarının %38.3 hayır %61.7 evet olması sonucu 1961 Anayasası halk tarafından kabul edilmiştir (www.tuik.gov.tr).

1961 referandumunu ikinci bölümde ulaşılan demokratik referandumun başlıca kriterleri bağlamında kısaca analiz etmek gerekirse; bu referandumda oylama sırasında kullanılan oy pusulalarının renginin zarfın dışından belli olmayacak şekilde ayarlanması, seçmenlerin özgür tercihlerini yansıttığının, aynı zamanda gizli oy ilkesinin sağlandığının bir göstergesidir.

Referandum sürecinde önemli bir konu olan propaganda sürecinden bahsetmek gerekirse de; kampanyalarda MBK, ülkeye özgürlük ve eşitliği getirecek yeni anayasanın kabul edilmesi için her yeri anayasaya evet afişleriyle donatmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) referandumda desteklediği evet bloğunun kazanması için sürekli 1960 öncesini hatırlatan sloganlarda bulunmuştur. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ise hazırlanan yeni anayasada halkın çıkarlarının gözetildiği iddia ederek referandumda evet oyu vermeleri için halka çağrıda bulunmuştur. Yeni Türkiye Partisi (YTP), referandum kampanyalarında net bir tutum sergileyemese de hayır oyu kullanmak için geçerli bir sebep olmadığını halka ifade etmiştir (Karakartal, 2011: 171). Adalet Partisi (AP) ise, son sözün halka ait olduğunu ifade ederken sadece

“oyların hayırlı olmasını dilemek” gibi imalarda bulunmuştur (Tanör, 2015: 376). O halde bu referandumda, “evet” kampanyasının daha hareketli geçtiği, “hayır” kampanyasının ise açık bir şekilde yapılamadığı söylenebilir.

Ayrıca referandumun evet tarafında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve Milli Birlik Komitesi üyeleri, CHP, valilerden kaymakamlara devlet yöneticileri ve bazı din adamları gibi güçlü kesimin yer almasından dolayı hayır bloğunun kampanyalarını üstü kapalı bir şekilde yaptığından söz edilebilir.

Referandumunda hayır bloğunda yer almak o dönemde halk için de riskli görülmüştür. “Anayasaya Evet” afişlerini yırtmakla suçlanan vatandaşlardan Faik Demirkol, Aydın Erol ve kardeşi Ruhi Erol’a ağır para cezasının verilmesi bu duruma örnek gösterilebilir (www.turkiyegazetesi.com.tr). Bu durumda 1961 referandumunda sözde serbest propaganda olduğundan bahsedilebilir.

Ayrıca bu referandum, oylamaya sunulan metnin hazırlanmasında halkın etkili olmaması, halktan sadece metnin onaylanmasının istenmesi, bununla beraber referandumu düzenleyen kurucu meclisin halk tarafından seçilen değil, darbe ile kendilerine meşruluk kazandıran meclis olması sebebiyle daha önceki bölümlerde belirtilen halkın aktif katılımı konusunda eleştirilmektedir (Gözler, 1988: 109).

Ciddi bir hayır propagandası yapılamamasına rağmen seçmenin %81’i gibi yüksek bir oranın referanduma katılması da Türkiye tarihindeki ilk referandumun dikkat çeken bir başka özelliği olmuştur. Ayrıca Anayasanın reddi için kullanılan oy sayısının da beklenenden fazla olmasının sebebi referandumun plebisit, oylamanın anayasadan çok MBK’ya karşı tutum niteliği taşımasıyla alakalandırılabilir.

3.1.2. 1982 Anayasa Referandumu

Türkiye’nin ikinci referandumu 12 Eylül 1980 askeri darbesinin bir sonucu olarak 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan anayasa referandumudur. Hazırlanan bu Anayasa ile ülkedeki ekonomik çöküntüler, partiler arası çatışmalar ve terör olayları gibi sebeplerle bozulan düzeni yeniden kurmak, ülkenin bütünlüğünü sağlamak, can güvenliğini oluşturmak ve ekonomik hayatı iyileştirmek amaçlanmıştır (Tanilli, 2004: 71). Burada anayasanın hazırlanma sürecinden, anayasanın getirdiği önemli yeniliklerden,

referandum sürecinden ve sonucundan kısaca bahsedilecek ve tezin ikinci bölümünde ulaşılan kriterler bağlamında kısa bir analiz yapılacaktır.

1980 darbesini gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi (MGK) darbe günü bir bildiri yayınlamış, bu bildiriyle meclisin feshedilip milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırıldığını, bakanların görevlerine son verildiğini, siyasi partilerin faaliyetlerinin durdurulduğunu ve liderlerin tutuklandığını ayrıca belediye başkanlarının da görevlerine son verildiğini duyurmuştur. Ülkede olağanüstü hal ilan edilmiş, bütün yetkiler MGK’da toplanmıştır. Faaliyetleri durdurulan siyasi partiler darbeden sonra 2538 sayılı kanun ile kesin olarak kapatılmış, mallarına el konulmuştur (Karakoç, 2013: 59). Sadece bunlarla da kalmayan MGK bazı gazetecileri, sendikacıları, üniversite öğretim üyelerini, öğretmenleri ve hukukçuları da tutuklatmıştır (Tanör, 2014: 31-32).

27 Ekim 1980 tarihinde kabul edilen 2324 sayılı “*Geçici Anayasa*” olarak da adlandırılan “*Anayasa Düzeni Hakkında Kanun*” ile MGK, yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayarak Bakanları adeta konseyin isteklerini yapan görevliler haline getirmiştir (Sabuncu, 1996: 3). Yine bu kanunda MGK’nın çıkardığı yasaların ve aldığı kararların Anayasaya aykırılığı iddia edilemez (md.3) ve iptali istenemez (md.4) şeklinde ifadeler de yer almaktadır.

MGK, iktidarı sivillere devretmek, bozulan düzeni yeniden kurmak için yeni bir anayasayı zorunlu gördüğünden 29 Haziran 1981 tarihli 2485 sayılı “*Kurucu Meclis Hakkında Kanun*” ile yeni anayasa taslağını hazırlamakla görevli Danışma Meclisi ve MGK’dan oluşan Kurucu meclis oluşturmuştur (Ayan, 2007: 8). Bu kanuna göre MGK’nın onayladığı Anayasa, referanduma sunulacak, oylama kabul edilirse kesinleşecektir (md. 26).

24 Eylül 1982 tarihinde çıkarılan 2707 sayılı “*Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun*” ile de referandumda kimlerin oy kullanma hakkına sahip olduğu, YSK’nın görevleri, oy pusulaları, propagandalar vb. hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kanuna göre referandum işlemleri YSK’nın idaresi ve denetimi altındadır (md.3). Referandumda seçmen listesinde kaydı olan ve seçme yeterliliğine sahip herkes oy kullanabilmektedir (md. 6). Oy pusulaları, üzerinde kabul yazılı beyaz, ret yazılı mavi renkten oluşmaktadır (md. 4/c).

Hazırlanan Anayasa 7 Kasım 1982 tarihinde referanduma sunulmuştur. Referanduma katılım oranı %91.3 iken oylama %91.4 kabul oyuyla ve %8.6 ret oyuyla sonuçlanmıştır (www.tuik.gov.tr). Halkın, hem 12 Eylül öncesine dönüş olacağından korktuğu, hem de bu referandum ile yeniden demokrasiye geçileceğini düşündüğü için yeni anayasaya yüksek oranda kabul oyu verdiği şeklinde bir yorum yapılabilir.

1982 referandumunu ikinci bölümde ulaşılan demokratik referandumun başlıca kriterleri bağlamında kısaca analiz etmek gerekirse; seçmenlerin kullandığı oyları koydukları zarfın şeffaf olmasının hayır oyu ile evet oyunun görülmesine yol açtığı ve halkın kendisini baskı altında hissettiği söylenebilir. Ayrıca baskı altında kalma hususuna yönelik olarak YSK'nın bu referandumda oy kullanmayacak olanları 5 yıl boyunca seçme ve seçilme hakkından men etme kararını aldığını da belirtmek gerekir (www.turkiyegazetesi.com.tr). Tüm bunlar demokratik kriterlerden gizli ve serbest oy ilkesini zedelemiştir.

Anayasayı halka tanıtmak için yapılan propagandalara da bakmak gerekirse; referandum sürecinde kampanyalar boyunca sıkıyönetime ilişkin faaliyetlerin ve alınan kararların tartışılması yasaklanmış, kapatılan siyasi parti liderlerinin ve üyelerinin ülkenin geçmiş ve geleceğiyle ve yeni anayasa ile ilgili yorum yapmaları da engellenmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı, anayasayı tanıtmak için medyada, radyo ve televizyonda çeşitli gezilerde yaptığı konuşmaları eleştiriye kapatmıştır (www.resmigazete.gov.tr).

İzmir mitinginde ise “SOS” yazılı pankart sus olarak algılandığından indirtilmiş, ülke genelinde hayır kampanyası için dağıtılan broşürler toplatılmıştır. Bu referandumda hayır pusulasının rengi mavi olduğu için insanlar gökyüzünün, denizin maviliğinden bahsederken bile hayır propagandası olarak algılanacağından korkmuşlardır. Hatta bu olay bir gazetede çıkan karikatürle resmedilmiştir (www.turkiyegazetesi.com.tr). Tüm bu durumlar kişilerin ifade ve düşünce özgürlüğünün kısıtlandığının göstergesidir. Anayasa ile kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlandırılması, serbest propagandanın yapılamaması demokratik kriterlere uymamaktadır (Fendoğlu, 1999: 262).

Demokratik kriterlerden bir diğeri olan basın özgürlüğü ve tarafsızlığı ilkesi çerçevesinde 1982 referandumuna bakılacak olursa da, bu referandumda basın özgürlüğünün olmadığını söylemek mümkündür. Kenan Evren kampanya boyunca

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'na (TRT) çıkmış ve anayasa evet çağrısında bulunmuştur. TRT referandumda hayır konuşması yapacak olanlara fırsat vermek yerine, hayır diyenlerin aleyhinde yayınlar gerçekleştirmiştir (www.turkiyegazetesi.com.tr). Gazeteler ise “evet söz milletin” manşetleriyle sadece Evren'in kampanyalarına yer vermiştir. Bunlarla beraber gazetelerde yönetim aleyhine, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne (TSK) yönelik, Atatürk ilkelerine aykırı yazı, resim ve yorum yapılması engellenmiş, telefon, telsiz, radyo ve televizyon gibi iletişim araçlarına sansür konulmuştur (Nisan, 2012: 55).

Bu referandumda ayrıca tek seferde hem anayasanın oylanması hem de Cumhurbaşkanının seçilmesi istenmiştir. Bu iki durumun referandum ile birleştirilmesi şekil açısından demokratik kriterlerden biri olan konu birliği ilkesiyle çelişmektedir.

3.1.3. 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye'nin üçüncü referandumu, Anayasa değişikliği kapsamında yapılan ilk referandum olan siyasi yasakların kalkması hakkındaki 1987 tarihli referandumdur. Bu referanduma ait süreç daha sonra detaylı olarak ele alınacağından burada sadece 1987 referandumuna konu olan Anayasa maddelerinden ve referandum sonucundan bahsedilecektir.

1982 Anayasasının ardından siyasi sistem eskisi gibi işler hale geldikten, demokrasiye geri dönüş yaşandıktan sonra Anayasanın geçici 4. maddesindeki siyasetçilerin 5 veya 10 yıllığına siyasetten dışlanmasına ilişkin yasal düzenlemenin kaldırılması gerektiği doğrultusunda kamuoyunda tartışmalar başlamıştır (Zürcher, 2008: 409).

Bunun üzerine Turgut Özal ve 199 milletvekili, Anayasa değişikliklerinin kapsamının genişletilmesi, Anayasa değişikliği yönteminin kolaylaştırılması ve bahsedilen siyasi yasakların kaldırılması için Anayasayla ilgili 4 ayrı konuda yani 67, 75, 175 ve geçici 4. maddelerinde değişiklik yoluna gidilmesi için teklifte bulunmuştur. Bu değişiklik mecliste görüşülerek 3361 sayılı kanunla kabul edilmiştir (www.resmigazete.gov.tr).

Yapılan değişikliklerden ilki, Anayasada seçmen olmak için gereken 21 yaşı doldurmuş olmak şartının 20 yaşına girmek olarak düzenlenmesidir (md.67). Diğer bir anayasa değişikliği Milletvekillerinin sayısının 400'den 450'ye çıkarılması olmuştur (md.75).

Başka bir değişiklik de Anayasa değişikliği yöntemi ile ilgilidir. Anayasanın 175. maddesinde Cumhurbaşkanının Anayasa değişikliğini referanduma sunabilmesi, değişikliğin meclise yeniden görüşülmesi için geri gönderilmesi ve meclisin de bu değişikliği aynen kabul etmesi gibi zor bir şarta bağlanmıştır. 1987 Anayasa değişikliğiyle 175. maddenin bazı hükümlerinde değişikliğe gidilmek istenmiştir. Bu değişiklikler şu şekilde özetlenebilir:

Cumhurbaşkanı, Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunu tekrar görüşülmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisine geri gönderebilir. Geri gönderilen kanun Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edilirse Cumhurbaşkanı bu kanunu referanduma götürebilir. Bu kanun Meclis üye tamsayısının beşte üçü ile veya üçte ikisinden az oyla kabul edildiğinde ise Cumhurbaşkanı tarafından Meclise iade edilmezse referanduma götürülmesi için Resmî Gazetede yayımlanır. Anayasa değişikliği hakkındaki kanun Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edildiğinde ise Cumhurbaşkanı tarafından referanduma sunulabilir. Referanduma götürülmeyen Kanun Resmî Gazete’de yayımlanır (md. 175).

Anayasaya göre önceden ihtiyari referandum söz konusuysa, bu değişiklikte birlikte zorunlu referandum usulüne geçilmiştir (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2004: 35). Referandumun belli koşullarda zorunlu hale getirilmesinin halkın yönetime doğrudan katılabilmeleri ve tercihlerini ifade edebilmeleri için atılan bir adım olduğunu söylemek mümkündür.

Başbakan Turgut Özal ve arkadaşları siyasal yasakların kalkmasını istemeseler bile kararı halka bırakıp, Anayasa değişikliği paketini Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) sunmuşlardır. TBMM’de yeterli çoğunluk sağlanamayınca referandum yoluna gidilmiştir. 6 Eylül 1987’de yapılan referanduma katılım oranı % 93,6 olmuş, şaşırtıcı bir şekilde %50.16 evet %49.84 hayır oyu ile sonuçlanmıştır (www.tuik.gov.tr).

Bu referandum ile halkın ilk defa iktidara karşı geldiği, özgür iradesini ortaya koyduğu söylenebilir. Meclisin önerisi ve halkın da kararı neticesinde yasaklar kaldırılmıştır. Bu durum referandumun ülke demokrasilerinde ne kadar önemli olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

3.1.4. 1988 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye dördüncü kez referanduma 1988 yılında gitmiştir. Bu referandum aynı zamanda Anayasa değişikliği için yapılan ikinci referandumdur. Bu referandumu da konu ve sonuçları açısından ele almak ve ikinci bölümde ortaya konan kriterler bağlamında analiz etmek Türkiye’deki referandum noktasında elde edilen birikimi anlayabilmek açısından faydalı olabilir.

Bu referandumun konusunu Anayasanın 127.maddesindeki yerel seçimlerin beş yılda bir yapılacağını içeren hükmün değiştirilmek istenmesi oluşturmaktadır. 3394 ve 3420 sayılı kanunlarda yer alan Anakent belediyelerinde tek liste düzenlenmesini ve yerel seçimlerin 1988 yılında yapılması hükümlerini Anayasa Mahkemesi reddetmiş ve seçimler için en uygun tarihin 1989 yılında olabileceğini açıklamıştır. Bunun üzerine başbakan Özal Anayasadaki “yerel seçimler 5 yılda bir yapılır” hükmünde değişiklik yapmak için 3467 sayılı “*T.C. Anayasasının 127.maddesinin üçüncü Fıkrasının Değiştirilmesine ve Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun*” teklifinde bulunmuştur.

Bu kanun ile Anayasanın 127. maddesinin 3. Fıkrasında, Mahalli idare seçimlerinin beş yılda bir yapılacağı, ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu seçimlerin bir yıl erkene alınabileceği şeklinde değişikliğe gidilmek istenmiştir (www.resmigazete.gov.tr).

Anayasaya eklenen geçici maddeyle ise; bu madde yürürlüğe girdikten sonra yapılacak mahalli idareler seçiminin 13 Kasım 1988 Pazar günü yapılacağı, bu seçim için kanunlarda öngörülen süreleri azaltma yetkisinin Yüksek Seçim Kurulu’na ait olacağı belirtilmiştir.

Anayasa değişikliği önerisini görüşmek üzere yapılan toplantıda Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) bu öneriyi reddetmiş, Doğru Yol Partisi (DYP) oylamaya katılmamıştır. Fakat Cumhurbaşkanınca onaylanan öneri resmi olarak yayınlanmıştır. Anayasa’nın 127. Maddesinde değişiklik yaparak yerel seçimlerin tarihini bir yıl azaltmak için hazırlanan Anayasa değişikliği metni 284 oyla kabul edilmiştir. Bu oy sayısı meclis üye tam sayısının 3/5 ile 2/3 oranı arasında kaldığı için Cumhurbaşkanı öneriyi meclise iade etmekle referanduma sunmak arasında tercih yapmak zorunda

kalmıştır. Cumhurbaşkanı Kenan Evren tercihini referanduma gitmekten yana kullanmıştır (Tanör, 2014: 80).

25 Eylül 1988’de yapılan referanduma % 88.82 oranında katılım olmuş, referandum %35 evet %65 hayır oyuyla sonuçlanmıştır (www.tuik.gov.tr). Bu referandum ile hukuki anlamda değişen bir şey olmamıştır. Halk, iktidarın isteklerinin aksine seçimlerin bir yıl erkene alınmasını reddetmiştir. Hayır yönünde kullanılan oyların oldukça yüksek bir oran olmasından dolayı iktidarın halkın güvenini kazanamadığından bahsedilebilir. Bu durumun oluşmasında ülkede yaşanan ekonomik gerileme, yolsuzluklar, kayırmacılık gibi sebeplerin etkili olduğu söylenmektedir (Zürcher, 2008: 412).

İkinci bölümde ele alınan demokratik kriterlerden propaganda sürecine 1988 referandumu açısından bakılacak olursa; kampanyalar boyunca başbakan Özal’ın “oylarımız Anayasaya”, “Türkiye için evet” başlıklı ilanlar yayınlayıp bundan sonra tüm anayasa değişikliklerinin halka sorulacağı gibi söylemlerde bulunduğu görülmektedir. SHP lideri Erdal İnönü ise mitinglerde iktidarı eleştirerek “Özal gidecek SHP gelecek” gibi ifadeler kullanmış, Süleyman Demirel ise Özal’a siyasetten çekil çağrısında bulunmuştur (www.yenisafak.com). Tüm bunlar referandum taraflarının düşüncelerini açıkça ifade edebildiğinin göstergeleri olarak nitelendirilebilir.

Referandum sürecinde Özal, yaptığı propagandalarda referandumdan çıkan sonuca göre görevinden ayrılacağını sürekli dile getirmiştir. Bu yüzden bu referandumun anayasa değişikliği referandumundan çok Özal’ın politikalarının oylandığı referandum olduğu görülmektedir (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2004: 36).

Bu referandumun en önemli özelliği Türkiye’nin referandum tarihinde ilk ve tek hayır oyunun çoğunlukta çıktığı referandum olmasıdır (Sevük, 2015: 267). Ayrıca referandumda tek bir soru oylandığı için demokratik ilkelerden konu birliği kuralına bu referandumda uyulduğu görülmektedir.

3.1.5. 2007 Anayasa Değişikliği Referandumu

2007 Referandumu, Türkiye tarihindeki beşinci, anayasa değişikliği için ise üçüncü referandumdur. Bu referandumun konusu TBMM’nin toplantı yeter sayısını ve görev

süresini, Cumhurbaşkanının görev süresini ve seçim yöntemini kapsamaktadır (Kaboğlu, 2010: 138). Bu referandum konu, süreç ve ikinci bölümdeki kriterler bağlamında yakın plana alındığında aşağıdaki sonuçlardan bahsetmek mümkündür.

Türkiye’de 2007 yılında 11. Cumhurbaşkanının seçilememesi krize yol açmış ve bu kriz referanduma zemin hazırlamıştır. Başta Yargıtay Onursal Başsavcısı Sabih Kanadoğlu olmak üzere Cumhuriyet Başsavcıları ve CHP’li politikacılar Cumhurbaşkanı adayı belirleme yetkisinin sadece iktidara bırakılmaması gerektiğini savunarak Anayasanın 102. maddesinde yer alan 2/3 çoğunluğun hem karar hem toplantı yeter sayısı olduğunu gündeme taşımışlardır (Uluşahin, 2007: 23). Kanadoğlu “Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Cumhurbaşkanını seçemez” yazısında 367 milletvekilinin toplantıda hazır halde bulunması gerektiğini ve iktidarın Cumhurbaşkanını tek başına seçmesi için oyların yeterli olmadığını ifade etmiştir. Yani Cumhurbaşkanının seçilmesi için muhalefetin de desteğinin olması gerekliliğini vurgulamıştır (Kanadoğlu, 2006).

Başta Ali İhsan Karacan olmak üzere çeşitli hukukçular tarafından da Cumhurbaşkanının, meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile seçildiğini ifade eden Anayasanın 102. maddesinin başarılı düzenlenmediği ortaya atılmıştır. Bu maddede toplantı ve karar yeter sayısının açıkça belirtilmemesi üzerine Karacan bu maddeden karar yeter sayısı kadar toplantı sayısının olabileceği sonucuna varmıştır (Karacan, 2006).

Anayasa Mahkemesi, Cumhurbaşkanının seçimi için yapılacak toplantıda meclis üye tam sayısının 2/3 çoğunluğunun olması gerektiği yönündeki görüşleri kabul etmiştir. CHP, DYP ve Anavatan Partisi’nin (ANAP) mecliste yapılan Cumhurbaşkanlığı oylamasına katılmamasıyla 367 toplanma sayısı sağlanamadığı için 11. Cumhurbaşkanı seçilememiştir (Göztepe, 2007: 71). AK Parti bu duruma tepki göstererek erken seçim kararı almıştır. Ayrıca bu krize son vermek amacıyla referanduma gitmek için Anayasanın bazı maddelerinde değişiklik yapmak üzere Anayasa değişikliği paketi hazırlamıştır.

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Anayasa değişikliği paketindeki 17. maddeyi kabul etmiş, diğerlerini meclise geri göndermiştir. Meclise iade edilen metin, meclis tarafından değiştirilmeden kabul edilmiştir (Eroğul, 2007: 173). Bunun üzerine 31

Mayıs 2007 tarihli 5678 sayılı “*Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*”, 16 Haziran 2007’de 26554 sayılı Resmî Gazetede referanduma sunulmak üzere yayımlanmıştır (www.resmigazete.gov.tr). 5678 sayılı Kanunla Anayasanın 77, 96, 101 ve 102. maddelerinin değiştirilmesine karar verilmiştir.

5678 Sayılı kanunla genel seçimlerin süresi, Anayasanın 77. maddesinde geçen “beş” ifadesinin “dört” olarak değiştirilmesiyle 4 yıla düşürülmüştür. Türkiye’de Cumhurbaşkanı seçim krizini çözecek, meclisin toplanmasını kolaylaştıracak değişiklik ise Anayasanın 96. maddesinde yapılmıştır (Berkan, 2007).

Bu maddeye göre; Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tam sayısının en az üçte biri ile toplanacaktır. Ayrıca kararlarını toplantıya katılanların salt çoğunluğu ile alacaktır. Ancak karar yeter sayısı hiçbir koşulda üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasından az olmayacaktır (md. 96).

Türkiye’de çeşitli tartışmalara sebep olan ve 5678 sayılı kanunun en önemli yeniliği olarak nitelendirilen Anayasa değişikliği, Anayasanın 101. maddesinde yapılmıştır. Bu maddeye göre; Cumhurbaşkanı, kırk yaşını dolduran ve yükseköğrenim yapan Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri veya bu nitelikleri taşıyan ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip olan Türk vatandaşları arasından, halk seçecektir. Seçilen Cumhurbaşkanı beş yıl görev yapacak ve en fazla iki kere seçilebilecektir (md.101).

Referandum için hazırlık yapılırken, 22 Temmuzda gerçekleşen erken seçimlerde AK Parti’nin %47 oy ile mecliste çoğunluğu sağlaması üzerine Abdullah Gül Cumhurbaşkanlığına adaylığını koymuştur. Ancak Cumhurbaşkanı seçmek için 26 milletvekiline daha ihtiyaç duyulmuştur. Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçimlerde CHP oylamaya katılmayacağını, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ise kendi adayını çıkaracağını açıklamıştır. DSP ve Demokratik Toplum Partisi’nin (DTP) oylamaya katılmasıyla oylamanın üçüncü turunda 339 oyla Abdullah Gül 11. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (www.tbmm.gov.tr).

Bu durum yeni bir krize yol açmış ve uzun süre tartışılmıştır. Çünkü referanduma sunulacak 5678 sayılı Kanun’un 6. maddesinde 11. Cumhurbaşkanı’nın halk tarafından seçileceği belirtilmesine rağmen Cumhurbaşkanı referandumdan önce seçilmiştir.

TBMM bu maddenin referandum metninden kaldırılmasını önermiş ve referanduma beş gün varken 5697 sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu ile 6. madde çıkarılmıştır (Gözler, 2009: 558).

Milletvekilleri, TBMM'nin halkoyuna sunulmuş bir anayasa değişikliği metnini anayasal dayanağı olmayan bir şekilde değiştirmek istemesini, böyle bir yetkisinin olmadığını ileri sürerek bu kanunun iptali için Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. Ayrıca anayasa değişikliklerinin Cumhurbaşkanınca referanduma sunulma yetkisinin de gasbedildiği ileri sürülmüştür (www.resmigazete.gov.tr). Anayasa Mahkemesi ise Anayasa değişikliği kapsamındaki her şeyin TBMM'yi ilgilendireceğini ileri sürerek, iptal istemini reddetmiştir (Gözler, 2009: 559).

Referandumdan önce Cumhurbaşkanının seçilmesi başka bir sorunu da beraberinde getirmiştir. Referandum tarihinden 40 gün önce gümrük kapılarında, yurtdışında ve havaalanlarında vatandaşlar oy kullanmaya başlamıştır. Oylama başladıktan sonra TBMM'nin yaptığı bu işlem sonucunda oy kullanmaya önce başlayanlar ilk referandum metni olan 5678 sayılı kanunu oylarken, Türkiye'dekiler son anda değişikliğe uğrayan metni oylamışlardır (Özdoğan, 2008). Bu durum üzerine önceki metni oylayan vatandaşların verdiği oyların sonucu zaten değiştirmeyeceğinin iddia edilmesi demokrasiyi ağır yaralamış, bu vatandaşların oyları önemsizleştirilmiştir. Kısacası 2007 referandumu içeriğinin geriye yürütmesi demokrasiye ters düşmüştür.

Referanduma katılım oranının %40-%60 olması beklenirken %67.51 olması şaşırtıcı olmuştur. Oylama %68.9 evet, %31.1 hayır oyuyla sonuçlanmış (www.tuik.gov.tr), yani 5678 ve 5697 sayılı kanunlar 2 Ekim 2007 referandumu ile kabul edilmiştir. Referandum sonuçları YSK tarafından 31 Ekim 2007'de 26686 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmıştır.

Bu referandum sayesinde Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi yöntemi Türk Hukuk sistemi içinde yerini almıştır. Fakat Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi parlamenter rejimin olduğu Türkiye'de çelişkili bulunmaktadır. Çünkü parlamenter rejimlerde tarafsız olması gereken Cumhurbaşkanı, halk tarafından seçilirse siyasi gücü artacağı için tarafsızlığının zedelenme ihtimali bulunduğu ileri sürülmektedir (Yılmaz, 2007: 82).

2007 referandumunu ikinci bölümde ulaşılan demokratik referandumun başlıca kriterleri bağlamında kısaca analiz etmek gerekirse; referandumdan yedi gün önce başlayan propaganda serbestliğinin ve fırsat eşitliğinin referandum taraflarına sağlandığı söylenebilir.

Ancak bu süreçte halka anayasa değişikliği hakkında yeterince bilgi verilmemiş, insanlar neye evet neye hayır diyeceğini bilememiştir. Oylamaya sunulan metin üzerinde tanıtım yapılmadan, her madde tek tek açıklanmadan sadece panolarda “oylamada evet” sloganları yer almıştır. MHP, propaganda boyunca Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilirse bunun önünün alınamayacağını aynı zamanda parlamenter rejime zarar vereceğini açıklamıştır. Bu yüzden “referandumda hayır oyu kullanın” çağrısında bulunmuştur. CHP, bu değişikliğin geçici bir çözüm olduğunu iddia ederek referandumu boykot etmek için halka çağrıda bulunmuştur. Bunun dışında da güçlü bir hayır propagandası görülmemiştir (Sarıkaya, 2007).

Aynı zamanda CHP ve MHP az sayıda miting yapmış, AK Parti ise seçmene yakın davranıp kadın kolları, gençlik kolları gibi örgütlenmelerle kapı kapı dolaşıp halkın derdini dinlemiştir. Kampanyalarda Erdoğan’ın meydanlarda halka karşı etkili hitap şeklinin olması ve topluma umut vaat eden güçlü bir muhalefetin olmaması kararsızların da AK Parti’ye yönelmesine ortam hazırlamıştır. Tüm bu durumlar referandumda etkili kampanya yürüten AK Parti’ye büyük bir avantaj sağlamıştır (Yayman, 2007: 130-131).

Anlatılanlardan yola çıkarak Türkiye’nin uluslararası referandum ilkelerinden seçmen eğitimi yani seçmenin referandum içeriği ve olası sonuçları hakkında yeteri kadar bilgilendirilmesi ve partilerin propagandalarla halkı belli bir düşünceye yönlendirebilmesi konusunda zayıf kaldığı söylenebilir. Referandumda örnek ülke olan İsviçre’de referandumdan önce seçmenlere referandumda nasıl oy verileceği, referandumun konusunun ne olduğunu açıklayıcı belge gönderilmektedir. Türkiye’de de böyle bir yol izlenmesi demokrasi için atılan büyük bir adım olacaktır (Sarıkaya, 2007).

3.1.6. 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye tarihindeki altıncı, Anayasa değişikliği için ise dördüncü referandum 12 Eylül 2010 tarihinde yapılmıştır. Referandum süreci bir sonraki bölümde detaylı olarak ele

alınacağından burada sadece Anayasa değişikliği sebeplerine, referanduma konu olan maddelere ve referandum sonucuna kısaca değinilecektir.

Laikliğe aykırı eylemlerde bulunduğu iddialarıyla 2008 yılında AK Parti'ye karşı Anayasa Mahkemesi'nde kapatma davalarının açılması, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun (HSYK) adli yargıda davalara karşı müdahaleci tutumu 2010 Referandumunun yapılmasına yol açmıştır (Hakyemez, 2010: 389-390).

5982 sayılı *“Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”* ile toplamda 27 maddeden oluşan geniş kapsamlı bir Anayasa değişikliği paketi hazırlanmıştır (İridere, 2013: 101). Ancak siyasi partilerin kapatılması için TBMM'nin ön kararını öngören 69. madde üzerinde yapılması istenilen değişiklik meclis üye tam sayısının 3/5'inden az oy aldığı için meclisten geçememiştir (Göztepe, 2010: 23). Bu yüzden referanduma sunulacak madde sayısı 26'ya düşürülerek Cumhurbaşkanına gönderilmiş, Cumhurbaşkanı da Referanduma sunulmak üzere Resmî Gazete'de yayınlanmasına karar vermiştir (İlkiz, 2010: 37).

2010 Referandumu ile bireysel özgürlükleri öne çıkarmak, yargı alanında önemli adımlar atmak ve 1980 darbesinin etkilerini yok etmek istendiği hükümetin yaklaşımı olarak gösterilebilir. Bu doğrultuda bazı maddeler eklenmiş, bazıları değiştirilmiştir (Ertürk, 2012: 63).

Anayasa değişikliği paketi, eşitlik, özel hayatın gizliliği, seyahat özgürlüğü, bilgi edinme hakkı ve hak arama özgürlüğü, çocuk hakları, ifade özgürlüğü, adil yargılanma hakkı gibi temel hak ve özgürlükleri içermektedir. Bunların yanı sıra 1980 darbesinden sorumlu olanların yargılanması için yargı yolunu açan düzenlemeler de vardır. Ancak bu pakette en çok ağırlık verilen konu yargıya ilişkin düzenlemelerdir. Bu düzenleme ile AYM'nin üye sayısı 17'ye çıkmakta, üyelerin üçünü TBMM atamaktadır. HSYK'nın da üye sayısı artmakta, Danıştay ve Yargıtay'ın yanı sıra yükseköğretim kurumları, hâkim, savcı ve avukatlardan da üye alınması mümkün hale gelmektedir (Ete, 2010: 6).

12 Eylül 2010 Pazar günü yapılan 26 maddelik Anayasa değişikliği Referandumuna seçmenlerin %77'si katılmıştır. %57 evet, % 42 hayır oyuyla sonuçlanan referandum halkın iradesiyle kabul edilmiştir (www.tuik.gov.tr).

3.1.7. 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye’de yapılan son referandum 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleşmiştir. Burada anayasa değişikliğinin getirdiği önemli yeniliklerden, referandum sürecinden ve sonucundan bahsedilecek ve ikinci bölümde bulunan kriterler bağlamında kısa bir analiz yapılacaktır.

Bu referandumun arka planında, yürütmenin ikili yapısı ve yetkilerindeki dengesizlik bakımından 1982 Anayasası’nın uzun zamandır tartışılmasının yattığı söylenebilir. AK Parti, yürütme organının daha iyi işlemesi için ve Türkiye’nin siyasi yapısına uygun olduğu gerekçesiyle, Anayasa’daki bu sorunlara çözüm olarak 2011’den itibaren başkanlık sistemine geçişi dile getirmektedir (Şahin, 2014: 32). Mevcut hükümet sisteminin getirdiği bu sorunların üzerine 15 Temmuz 2016’daki darbe girişimi de eklenince yeniden bu doğrultuda anayasa değişiklikleri gündeme gelmiştir (Demirci, 2017: 47).

Darbe girişiminden sonra Türkiye’de bu konuda var olan belirsizliği ortadan kaldırma maksadıyla AK Parti 316 milletvekiliyle anayasa değişikliği teklifinde bulunmuştur. Teklif, tartışmalar sonucu yapılan oylamada MHP’nin de ittifakıyla 339 milletvekiliyle kabul edilmiştir. Anayasa değişikliğiyle “Cumhurbaşkanlığı Sistemi” adıyla yeni bir sistem tasarlanmış, ancak gereken üçte iki nitelikli çoğunluğun alt sınırı olan 367 sayısına ulaşamadığından 18 maddeden oluşan anayasa değişikliği paketinin referandum yoluyla halka sunulmasına karar verilmiştir (Erdem, 2017: 36).

18 maddeden oluşan bu paket özellikle hükümet sistemi açısından önemli düzenlemeler içermektedir. Bu değişikliklerden kısaca bahsetmek gerekirse; milletvekili sayısının artacağını, seçilme yaşının 18’e düşürüleceğini, yasama ve yürütme arasındaki güçler ayrılığının netleşeceğini, yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanında toplanacağını, TBMM ve Cumhurbaşkanı seçimlerinin 5 yılda bir ve aynı gün yapılacağını söylemek mümkündür (Şentop, 2017: 12-16).

16 Nisan 2017’de gerçekleşen referanduma seçmenin %85’i katılmış, oyların % 51.4’ü evet, %48.6’sı hayır yönünde olmuştur (www.tuik.gov.tr). Böylece birçok yönüyle başkanlık sistemine benzeyen ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi olarak adlandırılan yeni sistem halkoyuyla kabul edilmiştir.

2017 referandumunu ikinci bölümde ulaşılan demokratik referandumun başlıca kriterleri bağlamında kısaca analiz etmek gerekirse; propagandalar boyunca AK Parti değişen anayasa maddelerinden bahsederken, Anayasa değişikliğine hayır diyen başta CHP olmak üzere muhalefet bloğu değişiklikler neticesinde tüm iktidar yetkilerini tek bir elde toplayan ve kuvvetler ayrılığı ilkesini anlamsız hale getiren bir sistemin oluşabileceği hususunu gündeme taşımışlardır. Muhalefetin argümanları arasında sınırlı devlet pratiğini sağlayan denetim mekanizmalarının zayıflayabileceği ve etkisiz bir yasama organının oluşabileceği gibi hususlar da yer almıştır (Bostancı, 2017: 7).

Yapılan kampanyalar incelendiğinde CHP'nin AK Parti'ye kıyasla yetersiz kaldığını görmek mümkündür. Ana muhalefet partisinin referandum kampanyasını, Anayasa değişikliği maddelerinden bahsetmekten ziyade tek adam söylemi üzerinde yoğunlaştırmasının referandumu adeta bir plebisite dönüştürdüğünü söylemek de mümkündür. Zamanla kamuoyunda bile “Anayasa değişikliğini kabul ediyor musunuz?” şeklinde değil de “Erdoğan’a oy verecek misiniz?” ekseninde soruların hâkim olduğu söylenebilir (Anık, 2017: 15-16).

Tarafların görüşlerini bir OHAL ortamı olmasına rağmen ortaya koyabildiklerini genel itibariyle söylemek mümkündür. Ancak çok sayıdaki devlet yetkililerinin ve Cumhurbaşkanının “Evet” kampanyasına katılımı (www.osce.org) nedeniyle kampanyada fırsat eşitliği ilkesinin tam olarak sağlanamadığından bahsedilebilir. Aynı zamanda bu durum referandum ilkelerinden devletin tarafsızlığını koruması ilkesi bağlamında da tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Referandum taraflarının birbirine saygı çerçevesinde kampanya süreci geçirmesi gerektiğinin öneminden daha önce bahsedildiğini belirtmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında; propaganda sürecinde evet bloğundaki AK Parti ve MHP'nin hayır diyen kesimi teröre karşı mücadele etmemekle, hayır bloğundaki CHP ve Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) evet diyen kesimi diktatörlüğü getirmekle suçladığı (Aybakır, 2017: 31) bu yüzden de nezaket ve saygı bağlamında iyi bir sınav verilemediği ileri sürülebilir.

Medya bağlamında bir analiz yapmak gerekirse sabah ve sözcü gazetelerinden hareketle bir somutlaştırma yapılabilir. 2017 Referandumuna en çok yer veren iki gazeteden biri

olan Sabah gazetesi, evet cephesine yakın bir tutum sergilemiş, daha çok AK Partili siyasilerin görüşlerini sütunlarına taşımıştır. Diğer gazete olan Sözcü ise hayır cephesine yakın durarak başta Kılıçdaroğlu olmak üzere muhalefet kesiminin sözcülerine geniş yer vermiştir. Her iki gazetenin de kullandığı görsellerde tarafı olduğu siyasi partiye mensup kişilere yer verdiği görülmektedir (Arklan ve Rençber, 2018: 243). Bu örneklerle bakarak; halkın referandum hakkında yeteri kadar bilgilendirilmesi konusunda basının tarafsızlığı ilkesi açısından Türkiye'nin henüz yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir.

İncelenen uluslararası kuruluşların demokratik kriterlerden biri olarak bahsetmiş olduğu mühürsüz oy pusulası meselesinin de bu referandumda ciddi manada gündeme geldiği görülmektedir. Bu referandumda çok sayıda mühürsüz oy pusulalarının ortaya çıktığı söylenmektedir. YSK'da bu konuda toplanan pusulaların geçerli sayılacağına dair karar almıştır (Sarıbay, 2017: 10). Bu durum da demokratik referanduma yönelik uluslararası belgeler göz önüne alındığında eleştiriye açık bir durumdur.

Yine bu referandumda da oylanacak tüm maddeleri kapsayacak şekilde evet veya hayır oyunun verilmek zorunda olunması bakımından demokratik kriterlerden konu birliği kuralının göz ardı edildiği görülmektedir (Şen, 2017: 18).

3.2. 1987 ve 2010 Referandumlarının Uluslararası Demokratik Referandum Kriterleri Bağlamında Analizi

Bu bölümde çalışmanın ikinci bölümünde belirlenen uluslararası belgelerden hareketle tespit edilen demokratik referanduma yönelik başlıca kriterler ışığı altında Türkiye'nin 1987 ve 2010 referandumları analiz edilecektir. Bu referandumlar, konu bütünlüğü, metinde birlik ve tutarlılık, referandumun tarafları arasında fırsat eşitliği, basın özgürlüğü, serbest propaganda, halkın sürece katılımı ve referanduma sunulacak konular gibi demokratik ilkeler çerçevesinde değerlendirilecektir.

3.2.1. Referanumlara İlişkin Demokratik Kriterler Bağlamında 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye'de 6 Eylül 1987 tarihinde gerçekleştirilen referandum anayasada değişiklik yapmak için başvuru olan ilk halkoylamasıdır. Türkiye'de demokrasi rüzgârlarının tekrar

güçlü bir şekilde esmeye başladığı bir dönemde yapılan bu referandum üç kategoride; şekil, süreç ve konu bağlamında ele alınarak demokratik ilkeler bağlamında analiz edilecektir.

Şekil bakımından

Şekil şartları bağlamında bir referandumda olması gereken başlıca husus olarak konu birliği gösterilebilir. İkinci bölümde ulaşılan tespitlerden biri de uluslararası kuruluşların konu birliği kuralını oy hakkı ile ilişkilendirmeleridir. Kısacası serbest oy hakkının sağlanması için her maddenin ayrı değerlendirmeye alınması gerekmektedir.

Bu ölçüt bağlamında 1987 Anayasa değişikliği referandumunu değerlendirmek gerekirse bu referandumda, halktan sadece siyaseten yasaklı kişilerin yasaklarının kalkmasına evet veya hayır cevabının verilmesi istenmiştir. Bu özelliğinden dolayı 1987 Referandumu demokratik referandumun konu birliği şartıyla örtüşmektedir.

Referandumlarda uyulması gereken bir başka kural da maddi koşullardan biri olan hukuk kurallarına uygunluk yani referandumların anayasal temele dayanmasıdır. 1987 Referandumunun başlama şekline bakıldığında bunun böyle olmadığı görülmektedir. Çünkü referandumu başlatma hakkı Anayasa'nın ilk halinde Cumhurbaşkanıya verilmiştir. Oysa uygulamada Anayasa değişikliği metnini TBMM referanduma sunmuştur. Bu durum üzerine Anayasa Mahkemesine iptal davası açılmış, Mahkeme iptal istemini yetkisizlikten dolayı reddetmiştir. Kısacası Anayasa değişikliğinin referanduma sunulma şekli Anayasaya aykırılık oluşturduğu için demokratik bir yöntem uygulanmamıştır.

Süreçe ilişkin

Referandum süreci ile ilgili uluslararası kuruluşların ortak görüşü referandumun en önemli aşamalarından biri olan propagandaların eşit ve serbest ortamda yapılabilmesidir. O halde burada 1987 referandumunu, referandum sürecinde uygulanan kampanyalarda siyasi partilerin kendini özgürce ifade edebilmesi, partiler arası fırsat eşitliği ve basın özgürlüğü çerçevesinde incelemek gerekir.

1987 Referandumu kampanyaları, başbakan Özal'ın "12 Eylül öncesi döneme dönmek için hayır", referanduma evet denmesini isteyen liderlerin ise "demokrasiye

dönüş için evet” söylemleriyle geçmiştir. Oy pusulalarında evet renginin mavi, hayır renginin turuncu olması bile propagandalarda kullanılmıştır. Camide vatandaşa dağıtılan ayakkabıdan futbolcuların giydiği formaya kadar turuncu renkler ile referandumda hayır çağrısında bulunulmuştur (www.turkiyegazetesi.com.tr).

Başbakan Özal’ın referandumda hayır oyu vermeleri için halka “mavi yunan rengidir” çağrısı yapması, Demirel’in “yasaksız Türkiye”, SHP’nin “demokrasilerde yasaklar olmaz” sloganı ve Erbakan’ın yurt gezilerinde evet oyu için halka yeminler ettirmesi, Güneş Taner’in üzerinde “no” yazan turuncu t-shirt ile gezmesi bu yüzden de günlerce medyada “Mr. No” olarak anılması bu duruma örnek gösterilebilir (Şencan’dan aktaran Özkan, 2012: 82). Ayrıca ANAP ve DYP kitaplı referandum kampanyası da düzenlemiş, gazetecilere referandumla ilgili kitap yazdırıp teşkilatlara dağıtmıştır.

Bu referandumda, başarının seçmene en iyi şekilde ulaşmaktan geçtiği düşüncesiyle siyasi parti başkanlarının halka siyasi reklamlar yoluyla da ulaşmaya çalıştıkları görülmektedir. ANAP siyasi reklamlarda partinin amblemine, başbakan Özal’ın fotoğrafına ve partinin başarılarına yer verirken, diğer partilerin reklamlarını eleştirmiştir. Sık sık kâbus olarak nitelendirdiği, en tepede başlatılan krizin toplumun tüm kesimine yayıldığı 1980 öncesi dönemi “siyasi kavgalar”, “anarşi” ve “terör” kavramlarıyla ifade etmiştir. Başbakan Özal’ın siyasi reklamlarda “Türkiye çağ atlıyor” şeklinde söylemleri de dikkat çekmektedir. Halka “bu çağ için, Türkiye’yi 2000’li yıllara hazırlamak için 5 yıl istiyorum ki Türkiye’nin eteğinden kimse çekmesin.” cümleleriyle seslenmektedir. SHP ve DYP ise siyasi reklamlarda daha çok enflasyon, gelir dağılımı ve işsizlik gibi ülke sorunlarına yönelmişlerdir. SHP reklamlarda simge olarak limonu kullanarak ANAP’ın halkı limon gibi sıkıldığını ima etmiş, “Türkiye’ye nefes aldirmek için evet” söylemlerinde bulunmuştur (Tokgöz, 1991: 20-26). Tüm bunlara bakarak referandumun her iki tarafının serbest propaganda yürüttüğü bir ortamda cereyan ettiği söylenebilir.

Bu referandumun basındaki yerine bakılacak olursa da başbakan Özal’ın yaptığı propagandalara gazetelerde geniş bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse başbakan Özal’ın Yalova’da bir plajda turuncu renkli kıyafetlere bürünerek “hayırda hayır vardır” şeklinde söylemlerde bulunması manşet olarak

milliyet gazetesinde yer almaktadır. Özal aynı zamanda “hayır deyin 5 yıl daha rahat olalım” başlıklı yazılı ilanlar çıkarttırmıştır (www.milligazete.com.tr).

Referandumun evet diyen tarafları açısından bakıldığında Süleyman Demirel, Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit ve Necmettin Erbakan daha çok mevcut durumun demokrasiye aykırılığı üzerine televizyonlarda konuşmalar yapmış ve halkı etkilemeye çalışmışlardır. Propagandalardan etkilenen halk demokrasiye dönmek için bu yasakların kaldırılmasında karar kılmıştır. Gazetelerde de siyasi parti yöneticilerine getirilen yasakların halkın iradesi ile kaldırıldığı, halkın baskısı üzerine meclisin anayasa değişikliğine gitmek zorunda kaldığı ile ilgili haberler yer almaktadır (www.yenişafak.com.tr).

Bunlara rağmen TRT’nin Hüsamettin Cindoruk’un referandumla ilgili konuşmasını uzun uzun çekip sadece resmini yayınlayabilmesi ülkede basın özgürlüğünün kısıtlandığını göstermektedir (<http://bianet.org>). Yine televizyon ve radyolarda konuşma sürelerinin referandum taraflarına eşit verilmediğine iktidar partisine ek süre sağlandığına da dikkat çekmek gerekir. Bu durum aynı zamanda fırsat eşitliği ilkesine de uyulmadığını göstermektedir.

Referandum süresi boyunca yürütülen kampanya ve propagandalarda referandum taraflarının birbirine saygı göstermesine önem verildiğinden daha önce bahsedilmiştir. Ancak başbakan Özal başta tarafsız olacağını söylese de daha sonra hayır yönünde tutum sergilemiş, evet oyu verecekleri anarşiyi isteyen kesim olarak ilan etmiştir. Propaganda boyunca siyasal yasaklar kalkarsa ülkeyi eskisi gibi kaos ve şiddetin beklediğini vurgulamıştır. Diğer taraftan bakıldığında Demirel’in memleketi olan Isparta’ya konuşma yapmak için giden Özal’ın aracı şehre sokulmak istenmemiş, Van’da ise taşlanmıştır (www.turkiyegazetesi.com.tr). Tüm bunlardan hareketle referandum taraflarının birbirlerine karşı tutumunun demokratik kriterlere uygun olmadığını söylemek mümkündür.

Bu referandum, kampanyalarda küfür, alay, hakaretin sıkça kullanıldığı, gazetelerin manşetlerinde kaba ve çirkin sözlerin yer aldığı referandum olarak nitelendirilmektedir. Aynı zamanda Türkiye tarihinin tartışma üslubu bakımından en seviyesiz geçen referandumu olarak da ifade edilmektedir (<http://bianet.org>).

Konuya ilişkin kriterler bakımından

Referandumlar halkın yönetime aktif katılması için büyük bir fırsattır. Ancak bu her konuda referandum yapılacağı anlamına gelmemektedir. Referandum konusu yapılamayacak hususlardan birisi de temel hak ve özgürlüklerdir. Uluslararası kuruluşların da ortak görüşü, temel hak ve özgürlüklerin referanduma konu yapılmasının demokrasiye aykırı olduğu yönündedir. Temel hak ve özgürlüklerin kullanılması ya da kullanılmamasını referandumun sonucuna bağlamak demokratik ilkelerle bağdaşmamaktadır.

1987 referandumuna bakıldığında siyasi yasakların kaldırılmasının seçme ve seçilme hakkı kapsamında bir konu olduğunu belirtmek gerekir. O halde bu referandumda temel hak ve özgürlükler kapsamındaki seçme ve seçilme hakkıyla ilgili olan bir konunun referandum sonucuna bağlı tutulması, siyasi yasakların referanduma götürülmesi demokratik referandum ilkelerine ters düşmektedir.

Demokratik referandum ilkelerine göre yasakların olduğu, temel hakların ortadan kaldırıldığı bir ülkede demokrasiden de söz edilemez. Hiçbir makam ve hiçbir bireyin temel hak ve özgürlüklerini sınırlandıran veya ortadan kaldıran bir kararın kabul edilmesi demokrasi açısından mümkün değilken Türkiye’de bu konu referanduma sunulmuştur. Bu referandumda, siyasi hakların kullanımına konulan engellerin kaldırılmasına ilişkin karar mecliste verilmesi gerekirken referandumun sonucuna bağlı tutulması da demokratik olmayan bir anlayışı ortaya çıkarmaktadır (Toptaş, 2017: 42).

Kısacası inanç ve düşünceleri ifade etme hakkı olan Türkiye’de seçme ve seçilme hakkından hem halkın hem de siyasi liderlerin referandum yoluyla men edilmek istenmesi demokrasiye aykırı bir uygulamadır. Bu doğrultuda bu referandum Türkiye’nin demokrasi sınavı olmuştur. Halkın verdiği yasakları kaldırma kararıyla da bu sınav geçilmiştir.

Referandumun sonucu eski siyasetçiler açısından olumlu olsa bile, temel hak ve özgürlükler referandum konusu yapıldığı için demokratik referandum ilkeleriyle bağdaşmamaktadır.

3.2.2. Referandumlara İlişkin Demokratik Kriterler Bağlamında 2010 Anayasa Değişikliği Referandumunu

Bu referandum ile memurlara tanınan toplu sözleşme hakkından kişisel verilerin, kadınların ve çocukların korunmasına, Anayasa Mahkemesi ve HSYK'nın yapısının değiştirilmesinden Askeri Yargının yetki alanının daraltılmasına kadar pek çok konuda değişiklik yapılmıştır (Yazıcı, 2011: 31). Bu referandum üç kategoride; şekil, süreç ve konu bağlamında ele alınarak demokratik ilkeler bağlamında analiz edilecektir.

Şekil bakımından

Şekil şartları bağlamında bir referandumda olması gereken başlıca husus konu birliğidir. Konu birliği, özgür oy iradesinin bir gerekliliğidir. Demokratik bir yöntem için oylanacak anayasa değişikliği maddeleri konu itibarıyla birbirinden ayrılıp ayrı paketler halinde halka sunulmalıdır. Seçmenlerin birbiriyle bağı olmayan sorulardan birini desteklerken başka birine karşı çıkabileceği unutulmamalıdır (Özkan, 2010).

O halde en çok eleştirilen ve uluslararası belgelerdeki referandum ilkelerinden biri olan konu bütünlüğü açısından 2010 Referandumunun incelenmesi elzemdir. AK Parti'nin 2007 referandumundan itibaren örnek olarak aldığını söylediği Venedik Komisyonu kriterlerinden konu birliği ilkesine gelindiğinde bu ilkenin göz ardı edildiği görülmektedir. Bu referandumda, belirlenen kuralın aksine 26 maddelik geniş kapsamlı 2010 Referandumundaki maddeler paket halinde oylanmıştır. Halk, referanduma sunulan metnin hepsini onaylamaya veya reddetmeye mecbur bırakılmıştır (Türkmen, 2010).

Basında da AK Parti'nin anayasa değişikliği paketini hukuka ve referandum mantığına aykırı bir oylamaya tabi tutarak tek parça olarak sunması, demokratik haklar arasına saklanmış tuzak maddelerle yapılan kurnazlık olarak değerlendirilmektedir (www.milliyet.com.tr). Buradan hareketle 2010 Referandumunda Roma hukukundan günümüze kadar süren konu birliği kuralına uyulmadığı görülmektedir.

Süreçe İlişkin

Siyasi partilerin referandum boyunca yürüttüğü serbest propaganda süreci ve taraflar arası eşitlikten, uluslararası referandum ilkelerinden biri olarak daha önce

bahsedilmiştir. 2010 Referandum uygulamalarına bakarak siyasi partilerin yaptığı kampanyalarla ilgili değerlendirme yapmak mümkündür.

2010 Referandumunda TBMM’de grupları olan partilerden AK Parti, ordunun siyasetteki konumunu sonlandırmak, yargıda ve kişisel haklarda değişiklik için evet propagandası yürütmüş, CHP yargının siyasallaşacağını bu yüzden de referandumda hayır denmesini istemiştir. MHP, referandum için hayır yönünde tutum sergilemiş, ülkede işsizlik ve yoksulluk varken referandumun gereksiz olduğunu ifade etmiştir. BDP ise referandumun boykot edilmesi için çağrıda bulunmuştur (Mermer, 2012: 105-106). AK Parti’nin yine referandum sürecinde strateji toplantıları yaparak bu toplantıda sandık koordinatörlerine sandıklara sahip çıkmayı emrettiği görülmektedir. AK Parti, Anayasa değişikliğinin işçiden memura, çocuklardan kadınlara kadar toplumun her kesimine yeni haklar getireceğini dair büyük reklam panoları hazırlatmıştır. Ayrıca herkese referandumda evet dedirtmek için birçok televizyon kanalının programına katılmıştır (Gülbahar, 2010). Referandum hakkında halkı bilgilendirmeye çalışan AK Parti, bu amaçla kampanya boyunca değiştirilecek maddelerin hangi alanda olduğunu anlatan broşürler, sıkça sorulan soru ve cevapların olduğu kitaplar, evet yazılı şapka, t-shirt, çanta, kalem gibi araçlar dağıtmıştır.

CHP ise “oyumuz hayırlı olsun” sloganıyla “neden hayır” ve “neye hayır” başlıklı broşürler dağıtmıştır. AK Parti ile kıyaslandığında kampanyalarının daha basit kaldığı görülmektedir. Ancak CHP mitinge önem vermiş, AK Parti’den daha fazla il dolaşmıştır. CHP lideri mitinglerde özellikle özgürlük konusundan bahsederken kendisine karşı ters konuşan kişilere de tepki vermeyerek kişilerin düşünce özgürlüğüne saygı gösterdiğini ifade etmiştir (Nisan, 2012: 71).

MHP ise Anayasa değişikliği paketini muhalefetin, STK’ların ve sendikaların fikirlerine danışılmadan, toplumun istek ve beklentileri dinlenmeden AK Parti tarafından tek taraflı olarak hazırlandığı için demokrasinin bir parçası olan toplumsal uzlaşıdan yoksun antidemokratik bir metin olarak değerlendirmektedir (Günay, 2010; Özkan, 2010). Ayrıca yine AK Parti’nin TBMM’deki milletvekili sayısının çokluğu sayesinde yasama ve yürütme üzerinde hâkimiyet kurduğunu, yargı alanında yapacağı değişikliklerle de yargıyı kontrol altına alacağını iddia etmektedir (www.mhp.org.tr). Tüm bunlardan hareketle tarafların propagandalarını serbest bir ortamda gerçekleştirdiği söylenebilir.

Toplumda her alanda belirleyici rolü olan kitle iletişim araçlarından elde edilen bilgilerin, siyasal kararların oluşmasında önemli bir faktör olduğundan daha önce bahsedildiğini belirtmek gerekir. Bu sebeple bu referandumda siyasi partiler internet ortamında da halka ulaşmaya çalışmışlardır.

AK Parti, referandum için toplamda 12 tane site oluşturmuştur. Bu sitelerden biri olan “Karar milletin” adlı sitede 1980 darbesini gösteren tanıtım filmi yayınlayıp, soru cevap tarzında kısa ve kolay anlaşılır şekilde anayasa değişikliğinin getireceklerinden oluşan metinler vermiştir. “Evet demek için 40 neden” ve “cevap evet” adlı sitelerde ise seçmenlerin evet oyu vermeleri için gerekli nedenlerden bahsedilmiştir. “Bağımsız yargı” adlı sitede HSYK ve AYM’de yapılan değişikliklere yöneltilen eleştirilere karşı gerekçeler sıralanmıştır. “Evet diyenler” sitesinde ise referandumda evet diyecek sporcu, sanatçı, köşe yazarları ve bilim adamlarının neden evet dediklerini içeren kısa metinlere yer verilmiştir. Günümüze kadar Türkiye’nin yaşadığı referandum tecrübelerinden de “referandum tarihi” adlı sitede bahsedilmiştir. Referandum için oluşturulan siteler arasında en önemlisinin de “niçin evet” adlı site olduğu söylenebilir. Çünkü bu siteyi ziyaret eden halka görüşünü yazabileceği, sorusunu sorabileceği bir ortamda aktif katılım hakkı sağlanmaktadır (Yolcu, 2011: 14-16).

CHP’nin internet ortamındaki kampanyalarına bakılacak olursa; parti genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun referandum için özel site oluşturmak yerine Facebook ve Twitter hesaplarını aktif olarak kullandığı görülmektedir. Genellikle bu hesaplardan ve CHP resmi internet sayfasında hayır oyunun verilmesi için videolar yayınlanmış, parti faaliyetlerinden bahsedilmiştir. MHP ise, genellikle resmi internet sayfasını kullansa da seçmenlerin hayır oyu vermesi için “referandum oyunu” adında bir site oluşturmuştur. Bu sitede “neden hayır diyoruz” sorusunu yandaş hukuk sisteminin oluşacağı, darbecilerin yargılanmayacağı, halkın katılımı olmadan hazırlanan bir metin olduğu şeklinde cevaplandırmıştır (Yolcu, 2011: 17). Anlatılanlardan yola çıkarak AK Parti’nin kurduğu internet sitelerine bakıldığında partiyi değil, referandumu çağrıştıran kelimelerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Ayrıca iletişim teknolojilerinin takip edilmesi hususunda diğer partilere göre daha başarılı olduğu, bilgilendirme amacı taşıyan strateji izlediği söylenebilir. Ayrıca ülkede özgür propaganda süreci olmasına

rağmen bu fırsatın muhalefet partileri tarafından yeterince değerlendirilemediği ve paketteki değişikliklere alternatif şeyler sunulamadığından bahsedilebilir.

3376 sayılı kanunun 2. maddesindeki “Anayasa değişikliğinin halkoylaması, ilgili Anayasa değişikliği Kanununun Resmi Gazetede yayımını takip eden yüzyirminci günden sonraki ilk pazar günü yapılır” hükmündeki “yüzyirminci” ifadesinin 5955 sayılı kanunla “altmışıncı” olarak değiştirilmesi, seçmenin yeteri kadar bilgilendirilmemesi ve referandumun ülkeye getirecekleriyle ilgili tartışma ortamının oluşmamasının bir sebebi olarak gösterilmektedir (Koçak, 2010). Çünkü 60 günlük süre 26 maddelik değişikliğin halka tek tek tanıtılması için yeterli değildir. Bu sebeple 2010 Referandumunda, mevzuatta yapılan süre değişikliğinden dolayı, demokratik ilkelerden biri olan referandum hakkında halkın bilgilendirilmesi aşamasında eksikliklerin yaşandığı söylenebilir.

Kampanyalarda gerçekleşen fırsat eşitliği çerçevesinden bakılacak olursa; gazeteci Yılmaz Öztuna 2010 referandumunda Türkiye tarihinde görülmemiş kampanyaların yapıldığını, kampanyalar için çok para harcadığını belirtmektedir (www.takvim.com.tr). AK Parti’nin resmi internet sitesinin gelir gider tablosu incelendiğinde hazineden aldığı 52 milyon Türk lirası yardımının 25 milyon Türk lirasını bu referandum için harcadığı (www.akparti.org.tr) ve çok fazla afiş bastırdığı görülmektedir. Muhalefet partileri kampanyalarda kendi parasını kullandığı için bu durum CHP ve MHP tarafından eleştirilmiştir. O halde bu durumun demokratik ilkelerden biri olan fırsat eşitliği ilkesine uygun olmadığı söylenebilir.

Çeşitli medya kuruluşları da Türkiye’de siyasi partilerin seçim propagandalarında hangi kurumdan ne kadar destek aldığını, ne kadar para harcadığını denetleyen yasanın olmamasını tartışmaktadır (Özkan, 2010). Bu durumda seçim kampanyalarına ait harcamaların devlet tarafından denetim altına alınmasının uluslararası kuruluşların önem verdiği bir konu olduğunu belirtmek gerekirse, Türkiye’nin bu konuda eksikliğin olduğundan bahsedilebilir.

Ülkede referandumla seçimlerin karıştırıldığı çok açıktır. Bu yüzden de referandum mitinglerinde Anayasa Değişikliği maddelerinin halka tanıtımından çok iktidar ve muhalefetin yaptığı ve yapmadığı faaliyetler konuşulmakta (Özkan, 2010), yeni anayasa

taslağının seçileceğinin farkına varmadan başbakan seçilecekmiş gibi kampanyalar güç gösterisine dönmektedir (Çakır, 2010).

Referandum için oy toplamaya çalışan siyasi partilerin yürüttükleri kampanyalarda, gittikleri şehirlerde ve konuşma yaptıkları meydanlarda halka farklı açılardan seslendikleri görülmektedir. AK Parti genellikle gittiği şehirlerde yaptığı hizmetlerden bahsederek diğer partileri hiçbir şey yapmamakla suçlamış (Aydemir, 2011: 149), yürüttüğü propagandalarda evet diyecek olanların demokrasiden, hayır diyecek olanların 12 Eylül darbesinden yana olduğunu söyleyerek propagandalarını darbeyele hesaplaşma temeli üzerine oturtmuştur (Ete, 2010: 18).

CHP ise AK Parti'yi yaptığı değişikliklerle yargı organını ele geçirmek istemesiyle suçlamış, anayasa değişikliği paketini dışarıda tutarak AK Parti'nin politikaları üzerine propaganda yapmıştır (Mermer, 2012: 105). MHP'de AK Parti'nin başlatmış olduğu demokratik açılım sürecini milliyetçilik bağlamında değerlendirip bölücülük olarak nitelendirmiş ve bölücülere sınırsız milletvekilliği hakkının tanınacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte AK Parti'nin sık sık kullandığı demokrasi ve özgürlük kavramlarıyla gerçek amacını gizlediğini kampanyalarda sıkça dile getirmiştir (Ete, 2010: 11).

Referandum sürecinde sadece iktidar ve muhalefet partilerinin değil toplumdaki bazı vatandaşların da kendi yaptığı seçim dışında farklı bir tercihte bulunanları dışladığı, ağır ithamlarda bulunduğu görülmektedir (Kürkçü, 2010). O halde 2010 Referandumunu tarafların birbirlerine karşı saygılı olması, şiddet ve ağır ithamlarda bulunmaması ilkesine göre değerlendirmek gerekirse; referandum süreci anayasada değişikliğe uğrayacak maddelerin konuşulmasından ziyade tarafların birbirini suçlamalarıyla geçtiği için demokratik referandum ilkeleriyle örtüşmediği söylenebilir.

Referandum sürecinde siyasi partilerce üretilen siyasi fikirlerin kampanyalarla kamuoyuna iletilmesi ve orada yankı bularak halka ulaşması oldukça önemlidir. Çünkü kamuoyu oluşturmada güce sahip kitle iletişim araçlarıyla yapılan haber ve yorumlar halkın oyunu etkileyebilmektedir (Ertürk, 2012: 63). Bu bilgiler kampanya yürüten siyasetçilerle ilgili olumlu bilgiler olduğu gibi muhalefet tarafından açıklanan olumsuz bilgiler ve suçlamalar da içerebilmektedir (Demirhan, 2017: 265).

Referandum sürecinde medyadan beklenen, referandum taraflarının, referandum metnini seçmene tanıtması, gelecekte yapmayı planladıkları uygulamalar hakkında bilgilendirmesi ve en doğru kararı vermelerine yardımcı olması için mümkün olduğunca nesnel ve tarafsız bir biçimde onlara imkân tanınmasıdır (<http://ilefarsiv.com>).

YSK'nın kararlarında bu konuyla ilgili "Radyo ve televizyon kuruluşları, anayasa değişikliği ile ilgili olarak tek yönlü, taraf tutan yayınlar yapamazlar. Bu kuruluşlar anayasa değişikliğinin leh ve aleyhindeki görüşler arasında fırsat eşitliği sağlamak zorundadır" ifadesi yer almaktadır (www.resmigazete.gov.tr). CHP milletvekili Ali İhsan Köktürk ise bu konuda devlet televizyonu olan TRT'yi referandumda evet oyunun çıkması için iktidar yanlısı yayın yapmakla suçlamıştır. Cumhuriyet, Sözcü, Yeniçağ ve Evrensel gibi gazetelerin yazarlarının ve muhabirlerinin TRT programlarına konuşmacı olarak katılmaması, özellikle Ak Partili hukukçulara yer verilmesi de 2954 sayılı TRT Yasasında tarafsız biçimde kamu hizmeti amacıyla yayın yapılması anlayışına ters düşmektedir. Kamu yayın kuruluşu olan TRT'nin yasaları çiğnemesi demokratik kriterlerden medya tarafsızlığına uyulmadığı göstermektedir (Kozok, 2010).

Referandumda halkın bilgilendirilmesinde bir başka önemli iletişim aracı gazetelerdir. Bu referandumda Yeni Şafak, Zaman, Hürriyet, Evrensel, Cumhuriyet, Yeniçağ ve Milliyet gazeteleri görsel ve yazılı ifadelerle referanduma en sık yer verenlerdir (Yaylagül ve Çiçek, 2011: 94). Referandumda gazetelerden beklenen referandum süreci boyunca yapılan tüm faaliyetleri haber olarak vermesi ve halka yansıtmasıdır. Ancak birbirinden farklı ideolojik konumda olan bu gazetelerde, referandumun halka farklı şekillerde duyurulduğu, değişiklik paketinin içeriği ile ilgili çok az bilgi verildiği görülmektedir. Anayasa değişikliği paketinden çok, siyasi parti liderlerinin karşılıklı atışmaları göze çarpmaktadır (Avşar, 2014: 79).

Cumhuriyet, Hürriyet, Evrensel ve Yeniçağ gazeteleri Anayasa değişikliğini onaylamadığını köşe yazılarında belirtmiş, genellikle CHP'nin söylemlerine yer vererek hayır bloğunu destekleyen konumda yerini almıştır. Milliyet, Zaman ve Yeni Şafak ise Anayasa değişikliğini savunarak muhafazakâr ve liberal kesimin söylemlerine yer vermiş, evet oyu verilmesi için ittifak içinde hareket etmişlerdir (Göker ve Doğan, 2011: 58-61). Ayrıca evet bloğunda yer alacağını söyleyen asker, edebiyatçı ve sanatçılarla da röportajlar yapmışlardır. Adı geçen gazeteler kendi ideolojik duruşuna

yakın bulduğu siyasetçilerin ve hukukçuların referandum ile ilgili söylemlerine yer vermektedir (Avşar, 2014: 83). Buradan da hareketle 2010 Referandumunda uluslararası belgelerde bahsedilen medya tarafsızlığına uyulmadığı bir kere daha söylenebilir.

Ayrıca RTÜK'ün yayınladığı “Yayın Kuruluşlarının Referandum Sürecinde Uyacıkları Yayın Esasları”nda gazetelerin referandum ile ilgili tek taraflı yayın yapamayacakları ve fırsat eşitliğini sağlamak zorunda oldukları belirtilmiştir (www.rtuk.gov.tr). Ancak Devlet Denetleme Kurulu, RTÜK'ü siyasetin etkisinde kaldığı iyi yönetilemediği ve gazeteleri bu konuda uyarmadığı için eleştirmiştir (www.sabah.com.tr).

Referandum sonuçlandıktan sonra basında halkın katılımının önemi bir kez daha vurgulanmıştır. 12 Eylülün kazananının demokrasi olduğu çünkü halkın kararı neticesinde bu sonuca ulaşıldığı “hayırlı olsun” başlığı ile ifade edilmektedir (www.aksam.com.tr). Bazı gazetelerde bu konuyla ilgili başbakan Erdoğan'ın “halk daha fazla demokrasiye evet dediği için bu bir demokrasi bayramıdır”, Erbakan'ın “milletin görüşünü yansıttığı için bu referandum büyük bir adımdır”, Numan Kurtulmuş'un “Anayasa için söz sırası milletteydi” sözlerine yer verilmiştir (www.sabah.com.tr).

Uluslararası basında da 2010 referandumunu takip edilmiş, “büyük zafer” başlığıyla referandumdan bilgiler aktarılmıştır (www.akşam.com.tr). ABD Başkanı Obama başbakan Erdoğan'ı arayıp halkın verdiği bu karardan dolayı Türk demokrasisinin daha da güçleneceğini belirtmiştir (www.haberturk.com).

AK Parti'nin anayasa değişikliği paketini tek başına hazırladığı yönündeki tüm eleştirilere rağmen bu referandumdan önce yeni Anayasayla ilgili görüşmek için sivil toplum kuruluşları ve çeşitli meslek gruplarının katılımıyla Anayasa Platformu I. Ulusal Çalıştayı düzenlendiğini belirtmek gerekir. Burada müzakere ve katılımcı demokrasinin öneminden sıkça söz edilmiştir (Anbarlı, 2011: 125).

Ayrıca başbakan Erdoğan, bu referandum ile halkın siyasetten uzaklaşmaması, demokrasinin sadece oy vermekle sınırlandırılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Katılımcılık, müzakere ve diyalog gibi kavramlarından sıkça söz ederek demokrasinin içinde bulunduğu krizin bu referandum ile çözüleceğini ifade etmektedir (Anbarlı, 2011: 126). Bununla birlikte dernekler, birlikler, odalar, dini cemaat önderleri ve iş dünyasının

tanınmış insanları da referandum sürecinde aktif olmuş, Anayasa değişikliği için çalışmalar yapmışlardır (Nisan, 2012: 86). Bu durumda 2010 Referandumunun demokratik referandum ilkelerinden biri olan referandum sürecine halkın katılımı konusunda başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Konuya ilişkin kriterler bakımından

Uluslararası kuruluşların, temel hak ve özgürlüklerin referanduma konu yapılmasına karşı olduğundan daha önce bahsedilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin hepsi bir bütün olarak aynı önemde görülmeli ve referanduma sunulacak olan anayasa değişikliği maddeleri temel hak ve özgürlüklerden ayrı ve bağımsız bir şekilde düzenlenmelidir. Bugün sık sık referandum yoluna başvuran çoğu Avrupa ülkeleri yargılanma, toplanma ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlükleri içeren konuların referandumun konusu olamayacağını düzenlemektedir (Şen, 2010: 105).

Ancak 2010 referandumunda değiştirilecek anayasa maddelerine bakıldığında yedi değişikliğin temel hak ve özgürlüklerle ilgili olduğu görülmektedir. Ayrıca referandum boyunca AK Parti sürekli “temel haklar için evete basın” söylemlerinde bulunmaktadır (www.dunya.com).

Bu değişiklikler hukuksal açıdan temel hak ve özgürlükler çerçevesinde incelendiğinde anayasal güvence taşımadığına, insan haklarını genişletmediğine, sınırlamaların ve yasakların korunduğuna, soyut bir düzenleme olduğuna dair eleştiriler bulunmaktadır. Temel hak ve özgürlükler kapsamında kendinden en çok söz ettiren anayasa değişikliği maddelerine bakmak 2010 referandumunun konu bakımından demokratik kriterlere uygunluğunu anlamak açısından faydalı olabilir.

Bu referanduma konu yapılan temel hak ve özgürlüklerden en çok eleştirilenlerden biri toplu sözleşme hakkıyla ilgili olan değişikliktir. Bu değişiklik sendikal yasakların devam ettiği, kamu görevlisi ve işçi arasındaki sendikal ayrımcılık olduğu, grev yasağının sürdüğü gerekçeleriyle eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre grev hakkını içermeyen toplu sözleşme hakkı temel hak ve özgürlükleri genişletici bir nitelik taşımamaktadır. Ayrıca Uluslararası Çalışma Örgütü’nün ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nin kabul ettiği “sendikal haklar bir bütündür bölünemez” ilkesini Türkiye’nin ihlal ettiğinden de söz edilmektedir (Balkız, 2010).

Temel hak ve özgürlükler kapsamında getirilen ve eleştirilere sebep olan başka bir değişiklik de vatandaşların Anayasa Mahkemesine başvurabilme hakkıyla ilgilidir. Bu başvuru hakkı sadece kamu gücü tarafından hakların ihlali söz konusu olduğunda geçerli olduğu için eleştirilmektedir. Temel hak ve özgürlüklerin gerçek manada genişletilmesi için vatandaşlara yasaların anayasaya uygunluğu veya yasanın iptali için de Anayasa Mahkemesine başvuru hakkının tanınması gerekmektedir (Gülbahar, 2010).

Bu referanduma konu olan HSYK'nın ve yüksek yargı organlarının seçiminin daha geniş kadrolara taşınmasının yargının demokratikleşmesi yönünde bir adım olduğundan, bu yapılanma sayesinde demokratik bir yargının oluşacağından da bahsedilmektedir (Kentel, 2010). Ancak bu değişikliklerin yargının, yasama ve yürütme üzerindeki denetimini azaltacağı, iktidarın bu referandumla asıl amacının yargıyı ele geçirmek istediği yönünde eleştiriler de bulunmaktadır (Cop, 2010). Yargı bağımsızlığının sağlanamayacağı, yargının daha çok yürütmenin etkisi altında kalacağı ve bu durumun da demokrasiyi daraltacağı düşünülmektedir. Bu referandumda yapılan değişikliklerle güçler ayrılığı ilkesinin temel hak ve özgürlüklerin aleyhine, yürütme organının ise lehine sonuçlar doğuracağından da söz edilmektedir (Ete, 2010: 6). Bu durum demokratik referandum kriterlerinde bahsedilen yargı bağımsızlığı ilkesine aykırılık oluşturabilir.

Anayasa değişikliğiyle madde 10'a yapılacak "Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz." şeklindeki ifade de temel hak ve özgürlükler kapsamındadır. Ancak bu değişiklik diğer maddelerin aksine çoğu hukukçu tarafından eksik ama gündelik yaşamı olumlu yönde etkileyecek gelişme olarak değerlendirilmektedir. Bu duruma kamu görevlisi olmak için yapılan sınavlarda başvuru aşamasında kanunda geçtiği şekliyle özürlü vatandaşlar açısından sıkıntılar yaşandığı örnek olarak verilebilir. Daha önceki seçimlerde de devlet özürlü olan vatandaşlara vasi tayin etmesini şart koşmuş 400 bin seçmene seçmen kağıdı göndermemiştir (Küçükaslan, 2010). Bu durum referandumun vazgeçilmez olan ilkelerinden serbest oy kullanma hakkına aykırılık oluşturmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle temel hak ve özgürlükler kapsamında değiştirilmesi öngörülen anayasa maddelerinden bazılarının gerekli olduğu bazılarının

ise olumsuz sonuçlar doğuracağı sonucuna varılabilir. Seçmen uygun bulduğu ve bulmadığı temel haklara ilişkin maddeleri aynı anda oylamak zorunda kalmıştır. O halde burada bir kez daha konu birliği ilkesinin önemi ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Demokrasiler ülkenin geleceği için siyasi sistemin temelini oluşturmaktadır. Bu temel ne kadar sağlam ise ülkeler de o ölçüde sağlam bir gelecek oluşturabilirler. Bu sebeple bir ülkede demokrasinin ne olarak algılandığı ve nasıl uygulandığı önem taşımaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde demokrasinin; temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan ve insanlar arasında siyasi eşitliği sağlayan, halka sunduğu hizmetlerde din, dil, ırk, eğitim, gelir ayrımı gözetmeyen, bireylerin baskıya maruz kalmadan hakkını arayabildiği, siyasette muhalefetin oluşmasına izin veren ve ortaya çıkan çatışmaları da uzlaşya dayalı olarak çözebilen bir yönetim biçimi olduğu sonucuna varılmıştır.

Demokrasi üzerine yapılan tartışmaların halen devam ettiğini görmek mümkündür. Günümüzde demokrasi bağlamındaki tartışmalar iyi devlet yönetimi için halkın yönetimine hangi oranda ve nasıl katılması gerektiği sorusu etrafında şekillenmiştir. Bu soruların cevabı olarak doğrudan demokrasi hedef olarak gösterilmiş ve doğrudan demokrasinin önemi artmıştır.

Bu çalışmada iletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde halkın aktif katılımını sağlayan doğrudan demokrasinin yeniden popüler hale geldiği ve her geçen gün bu popülerliğinin arttığı ve doğrudan demokrasi kavramıyla gündeme gelen referandumun bu katılımı gerçekleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan başka bir sonuç da doğrudan demokrasinin en önemli unsurunun referandum olduğudur. Çünkü referandum, halka kanunları aracısız kabul etme ya da reddetme imkânı sunmaktadır. Bu sebeple referandum kurumunun hem aktif olması hem demokratik bir şekilde yapılması halk egemenliği açısından önemlidir.

Doğrudan demokraside istenen, halkın referandumda sadece onay merciinde değil, kanunların yapım aşamasında da aktif halde olmasıdır. Bu durum günümüz şartlarında nüfusun kalabalık olmasından dolayı uygulanamasa da, iletişim teknolojileriyle mümkün hale gelebilir. Teknolojik gelişmelerle halk daha çok bilinçlenmekte, toplumsal olayları sorgulama ve kararlara katılma isteği artmaktadır. Doğrudan demokrasi geleneği olan referandumlar yoluyla halkın gücü önemsenirse gerçek manada halkın her anlamda yönetime katılımı sağlanabilir.

Günümüzde doğrudan demokrasinin daha fazla demokratikleşmesi ve vatandaşların siyasal sürece seçimler dışında da aktif katılımının sağlanması amacıyla katılımcı, radikal ve müzakereci gibi ileri demokrasi modellerinin geliştirildiği görülmektedir. Bu yeni demokrasi modellerinin hedefinin, temsili demokrasiyi katılımcı demokrasiye dönüştürmek, farklı görüşteki insanların ortak ilkeler ve değerler için bir araya gelerek uzlaşmalarını sağlamak olduğu sonucuna varılabilir.

İletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve katılımcı demokrasi anlayışının popülerleşmesi gibi faktörlerin etkisiyle son yıllarda doğrudan demokrasi araçlarının başlıcası olarak kabul edilen Referandum hususunda artış görüldüğünden de bahsedilebilir. Referandum uygulamalarındaki artış ve referandumun demokratikliğine ilişkin ilkelerin neler olabileceği doğrultusundaki çalışmalar hem akademik alanda hem de demokrasiyi konu edinen uluslararası kuruluşlarca önemli bir problematik haline geldiği söylenebilir.

Avrupa Konseyi kuruluşu olan Venedik Komisyonu, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler gibi kuruluşlardan bazıları referandumun demokratikliğiyle ilgili doğrudan belge yayınlarken, bazıları serbest ve dürüst seçimin gerekliliği üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bu kuruluşların yayınlamış olduğu belgelerden hareketle demokratik bir referandum için vazgeçilmez olan ilkeler tespit edilmiştir. Bu ilkeler; serbest ve gizli oy, halkın tercihlerini kolaylıkla ifade edebilmeleri ve haksızlığa uğradıklarında haklarını arayabilmeleri için ifade özgürlüğü, referandumun her iki tarafına fırsat eşitliği, eşit şartlarda gerçekleştirilen kampanyalar, kampanya yardımlarında siyasi partiler arası eşitlik, halkın toplanma özgürlüğünün kısıtlanmaması ve referandum sürecine etkin katılımı, medya tarafsızlığı, referandumun getirileri hakkında halkın yeterince bilgilendirilmesi, referandumda sorulacak sorunun içeriği, mühürsüz oy kullanımına izin verilmemesi, konu ve şekil birliği olarak ifade edilebilir.

Çalışmada incelenen üç kuruluşun da açıklamış olduğu ilkelere bakarak üçünde de ortak olan kriterlerin bulunduğu bahsedilebilir. Bu ortak kriterlerin demokratik bir referandumun temelini ortaya koyduğu söylenebilir. O halde demokratik bir referandumun; seçmenlerin düşüncelerini serbestçe ortaya koyabildiği ifade özgürlüğünün, baskı altında kalmadan oy kullanmayı sağlayan gizli oy ilkesinin, yeterli

ve doğru bilgiye ulaşabilmek için tarafsız medyanın, eşit şartlarda yarışan siyasi partilerin olduğu ortamda gerçekleşeceği sonucu çıkarılabilir.

Çalışmada referandum deneyimleriyle ele alınan Türkiye’de referandum kurumunun onay mercii olarak görüldüğü şeklinde bir sonuca da ulaşılmıştır. Ayrıca Türk siyasi tarihindeki referandum geleneğine bakıldığında Türkiye’nin olumsuz tecrübeler yaşadığı da söylenebilir. Referandumlardan ikisi darbe sürecinden sonra bir tanesi ülkede Olağanüstü Hal ilan edilmişken gerçekleşmiştir.

Türkiye’nin ilk referandum tecrübesi olan 1961 Referandumunun özünde demokrasiye yönelme, temel hak ve özgürlükleri geliştirerek demokrasiyi kurumsallaştırmak için yeni Anayasa oluşturma fikrini barındırmasına karşın, gerçekleştirilişi askeri müdahale sonucu olması sebebiyle antidemokratik bir referandum olduğu sonucu çıkarılmıştır. Ancak 1961 Referandumunda süreç boyunca gizli oy ilkesi sağlanmış, ifade ve düşünce özgürlüğüne önem verilmiş kısmen de olsa serbest propaganda yapılmıştır.

1982 referandumu için ise aynı şeyi söylemek mümkün gözükmemektedir. 1982 Anayasasının özgürlüklerin ve demokrasinin geliştirilmesi için değil, merkezi otoritenin güçlenmesi için yapıldığı söylenebilir. 1961 Referandumunda partiler kısmen de olsa kendini ifade edebilmiş propaganda yaparak kamuoyu oluşturmuştur. Ancak 1982 Referandumunda ise partiler kampanya yapamamış, halkın yorumları engellenmiş, anayasaya ret kelimesinin dile getirilmesi bile yasaklanmıştır. Ayrıca oy kullanması için halka baskı yapılması, oylamaya katılmayanlara yasakların getirileceğinin açıklanması serbest oy hakkını zedelemiştir. Bu durumda baskı altındaki halkın % 91 gibi rekor bir katılım gerçekleştirdiğinden bahsedilebilir. Bu referandumda çıkarılan son bir sonuç da oy pusulalarının şeffaf yapılmasından dolayı gizli oy ilkesinin ihlal edilmesidir. Bu durumun ülkede demokrasiyi epeyce geriye götürdüğünden söz edilebilir. 1982 Referandumunun, ifade özgürlüğünü yok sayan, taraflı medyanın hâkim olduğu halkın üstünde baskı kurarak tek adam düşüncesiyle otoriterlik oluşturan bir referandum olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada ayrıntılı olarak incelenen referandum örneklerinden ilki olan 1987 Referandumu için ulaşılan başlıca sonuçlar; referandum tek bir soru içerdiğinden şekil bakımından konu bütünlüğü ilkesini sağladığı fakat yoğun bir şekilde gerçekleşen

mitinglerde, siyasi rekabetin propagandalara yansımalarının, seviyesizce gerçekleşen tartışma üslubuna ve tarafların birbirine karşı hakaret içerikli sözlerine gazetelerde yer verilmesinin demokratik referandum sürecini zedelediği şeklinde özetlenebilir. Ayrıca ulaşılan bir diğer sonuç da hem basında hem devlet kanallarında genellikle başbakan Özal'ın propagandalarına yer verilmesi ve referandumda evet diyen kesimin imkânlarının kısıtlanmış olmasıdır. Bu durumda hem tarafların savunduklarını eşit şartlarda ifade edebilmelerinin zedelendiği hem de referandum hakkında halkın yeterince bilgilendirilmesinin engellendiği savunulabilir. O halde çalışmada incelenen 1987 referandumu için ulaşılan ana sonuç, demokratik referandum ilkelerini karşılamada eksikliklerin yaşandığı şeklinde ifade edilebilir.

1988 referandumunda ise tek bir konunun oylamaya sunulması bakımından şekil açısından konu birliği ilkesine uyulduğu, karşılıklı atışmalarla geçen bir propaganda süreci olsa bile her iki tarafın da kendini özgürce ifade ettiği söylenebilir. Bununla beraber halkın verdiği tepkiye bakarak 1988 referandumunun halkoylamasından ziyade iktidar için güvenoyuna dönüştüğü sonucu da çıkarılabilir.

2007 referandumuna gelindiğinde hem referandum öncesinin hem referandum sürecinin kriz içinde geçtiği tespit edilmiştir. Bu kriz içerisinde uluslararası kriterlerden seçmen eğitimi ilkesinin sağlanamadığı, muhalefetin yeteri kadar kampanya yapıp halkı bilgilendiremediği söylenebilir.

Referandumlarda çokça eleştirilen bir konu da oylamaların parti ve lider eksenli olarak algılanmasıdır. Çalışmada detaylıca ele alınan ikinci referandum olan 2010 referandumunda bu durum fazlasıyla görülmektedir. Özellikle muhalefet partileri, değiştirilecek anayasa maddelerini halka açıklamak yerine, genel seçim mitingi ortamı yaratarak seçmeni etkilemeyi amaçlamışlardır. 2010 referandumunda, katılım oranına bakıldığında seçmen eğitimi yetersiz kaldığı için halkın çoğunun referandum hakkında bilgisi olmadığından oy kullanmayı tercih etmediği söylenebilir. Ayrıca bu referandumun, tüm maddelerin tek seferde oylamaya sunulmasından dolayı şekil bakımından antidemokratik referandum olduğu sonucu da çıkarılabilir.

Türkiye'nin son referandumu olan 2017 referandumunda ise, ülkede olağanüstü hal ilan edilmişken yapıldığı için eleştiriye açık bir referandum süreci olmuştur. Ayrıca bu

referandumda da diğerlerinde olduğu gibi basının tarafsız olamayışından, muhalefetin yeterince kampanya yapmadığından, iktidar ile muhalefet arasında fırsat eşitliği sağlanamadığından bahsedilebilir.

Türkiye’de neredeyse şimdiye kadar yapılan tüm referandumların çalışmanın ikinci bölümünde açıklananlar çerçevesinde tartışma konusu olması, yasal düzenlemede ve uygulamada büyük bir eksikliğe işaret etmektedir. Türkiye’deki referandum uygulamalarından özellikle 1987 ve 2010 referandumlarının ele alındığı bu çalışmada elde edilen ana sonuç bu referandumların şekil, süreç ve konu bağlamında uluslararası kuruluşlarca belirlenen referandum ilkelerini karşılamada yetersiz kaldığıdır.

Son olarak 1987 ve 2010 referandumu dönemlerinin, 1980 sonrası dönemdeki demokrasi sürecinin başlangıç ve zirve noktaları olduğu da söylenebilir. 1980 sonrasında yapılan 1982 Anayasası ile siyasal katılım kısıtlanmış, bazı haklar sınırlandırılmış kısacası siyasal sistem tıkanmıştır. İşte bu tıkanıklık 1987 referandumunda halkın yönetime katılımıyla ve verdiği oylarla giderilmiştir. 1987 Referandumu ardından, devletin halk üzerindeki baskısı azalmış, katılımcı demokrasi anlayışı yayılmaya başlamıştır. Bu sebeple 1980 sonrası dönemde demokrasi sürecinin başlangıcı olarak 1987 referandumu kabul edilebilir.

AK Parti, 2002’de iktidara geldikten sonra ise Türkiye’nin AB’ye girmesini hedeflemekte, bu doğrultuda düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü ve siyasal katılımı arttıracak hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası kuruluşların çıkarmış olduğu belgeleri kabul etmektedir. Bunlarla birlikte vatandaşların yönetime katılmasına, yönetimden bilgi alabilmesine ve yönetimin de halka hesap verebilmesine ilişkin pek çok düzenlemede de bulunmaktadır. Aynı zamanda “demokratikleşme ve uyum çabaları” başlığıyla birçok yasal ve anayasal değişiklik yapmaktadır. 2010 referandumu da bu anayasal değişikliklerden en kapsamlı olanıdır. Bu sebeple de bu dönem demokrasi sürecinin zirve noktası olarak kabul edilebilir.

Tüm eleştirilere rağmen bu iki referandumun, kendinden önceki referandumlarla kıyaslandığında demokratik referandum kriterlerini sağlamada daha başarılı oldukları da söylenebilir. O halde Türkiye’de referandum geleneğinin asıl olarak 1980 sonrası dönemde oluşmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda, 1987 referandumu ile

başlayıp 2010 referandumunu ile zirveye ulaşan demokratik adımların, büyük bir ivme kazandığı sonucu da çıkarılabilir.

Ulaşılan bu sonuçlar ışığı altında Türkiye’deki referandum uygulamaları ile ilgili bazı önerilerde bulunmak mümkündür. Öncelikle Türkiye’deki referandumlarda seçmen eğitimi yani halkın bilgilendirilmesi ilkesinin göz ardı edildiği tespit edilmiştir. Bu durum için Barolar Birliğinden, çeşitli uzmanlardan ve Sivil Toplum Kuruluşlarından oluşan bir komisyon kurulup referandum öncesinde halk bilgilendirilebilir. Ayrıca yine ülke sorunlarını tartışıp öneri almak için halk toplantıları gerçekleştirilebilir.

Türkiye’de halkın katılımını arttırmak için getirilebilecek bir öneri de katılımın en hızlı ve yoğun olduğu yerel yönetim birimlerinde referanduma gidilmesidir. “Yerel Yönetimler Özerlik Şartı” ve “Avrupa Kentsel Şartı”nda referandum yönteminden söz edilmektedir. Ancak Türkiye açısından bakıldığında sadece belediye yönetimine geçilmesi hususunda köy halkına uygulandığı görülmektedir. Bu yüzden sadece ülkenin genel siyasi konularında değil, halkın katılımını arttırmak için yerel konularda da referandum yapılması için Anayasada düzenleme yapılmalıdır.

Türkiye’de yine en çok göz ardı edilen konulardan biri paket olarak yapılan oylamalardır. Bununla ilgili getirilebilecek bir çözüm önerisi de oy pusulasında her maddenin tek tek yer alması, halkın kabul ettiği maddeye “evet” etmediğine “hayır” mührünü basması şeklinde olabilir.

Çalışmada ayrıntılı olarak ele alınan 1987 ve 2010 referandumlarındaki ortak sorunlardan biri temel hak ve özgürlüklerin referandum konusu yapılmasıdır. Bu durum bazı ülkelerin Anayasalarında açıkça yasaklanmıştır. Benzeri bir düzenleme Türkiye için de yapılmalıdır.

Uluslararası kuruluşların sakıncalı bulduğu durumlardan biri Cumhurbaşkanı’nın referanduma başvurma yetkisinin olmasıdır. Avrupa ülkelerine bakıldığında referanduma başvurma yetkisinin Cumhurbaşkanı’na verildiği tek ülke olarak Türkiye görülmektedir. Bu durumda demokratik bir referandum için Anayasa’da düzenlemeye gidilmelidir.

Türkiye açısından getirilebilecek son bir öneri de referandumda yargı denetimi ile ilgilidir. Referandum konusunda önde gelen ülkelerde yargısal denetim Anayasa Mahkemesindeyken, Türkiye’de Yüksek Seçim Kurulundadır. Bu konuyla ilgili de daha demokratik bir referandum için Anayasal düzenlemeye gidilebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AKAD, Mehmet ve Bihterin Vural Dinçkol (2002), **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, İstanbul.
- AKYEŞİLMEN, Nezir (2015), “İnsan Haklarının Korunması Rejimleri”, **İnsan Hakları ve Demokratikleşme Süreci**, Ed. İhsan Dağı ve Emre Gökalp, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- ANAYURT, Ömer (2008), **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- ARİSTOTELES (1990), **Politika**, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ATAR, Yavuz (2000), **Türk Anayasa Hukuku**, Mimoza Yayınları, Konya.
- BARBER, Benjamin (1995), **Güçlü Demokrasi: Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BEETHAM, David ve Kevin Boyle (2005), **Demokrasinin Temelleri: 80 Soru-80 Cevap**, Çev. Aslıhan Zeynep Kopuzlu, Adres Yayınları, Ankara.
- CORKE, Susan (2012), “Demokraside Gerileme ve Küresel Sorunlar: Avrasya’dan Alınan Dersler”, **Demokrasi ve Siyasal Katılım**, Ed. Nihal Boztekin, Ezgi Ofset, İstanbul.
- ÇAHA, Ömer (2010), **Siyasi Düşüncelere Giriş**, Dem Yayınları, İstanbul.
- ÇAM, Esat (2000), **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul.
- DAHL, Robert (2001), **Demokrasi Üstüne**, Çev. Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınları, Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa (2014), **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- FENDOĞLU, Hasan (1999), **Özgürlükçü Anayasa Üzerine**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara.
- GÖZE, Ayferi (2011), **Siyasi Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, İstanbul.
- GÖZLER, Kemal (2009), **Halkoylamasına Sunulan Anayasa Değişikliği Kanunlarında Halkoylamasından Önce Değişiklik Yapılabilir mi?**, Yetkin Yayınları, Ankara.
- GÖZLER, Kemal (2011), **Anayasa Hukukuna Giriş**, Ekin Yayınları, Bursa.

- GÖZÜBÜYÜK, Şeref (1999), **Anayasa Hukuku: Anayasa Metni Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, Turhan Kitabevi, Ankara.
- HALDUN, İbn-i (2015), **Mukaddime II**, Çev. Turan Dursun, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- HÜLAGÜ, Orhan (1999), **Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi**, Kırkambar Yayınları, İstanbul.
- İLKİZ, Fikret (2010), "Anayasa Değişikliği ve Anayasa Mahkemesi", **2010 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Yargı Bağımsızlığı**, Ed. Bahri Öztürk, Fikret İlkiz ve Ümit Kocasakal, Seçkin Yayınları, Ankara.
- KABOĞLU, İbrahim (2000), **Anayasa ve Toplum**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KABOĞLU, İbrahim (2010), **Değişiklikler Işığında 1982 Anayasası: Halk Neyi Oylayacak**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KALABALIK, Halil (2009), **İnsan Hakları Hukuku**, Seçkin Yayınları, Ankara.
- KEYMAN, Fuat (2000), **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KIŞLALI, Ahmet Taner (1998), **Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma Ve Uzlaşma**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KİLİ, Suna ve Şeref Gözübüyük (2006), **Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Kültür Yayınları, İstanbul.
- LEVENT, Etem (2006), **AB Sürecinde Belgelerle İnsan Hakları**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul.
- MAYO, Henry B. (1964), **Demokratik Teoriye Giriş**, Çev. Emre Kongar, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara.
- ÖZBUDUN, Ergun (2003), **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara.
- ÖZTEKİN, Ali (2003), **Siyaset Bilimine Giriş**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- PLATON (2001), **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SABUNCU, Yavuz, (1996), **Anayasaya Giriş**, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- SARICA, Murat (1993), **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- SARTORİ, Giovanni (1996), **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çev. Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin yayınları, Ankara.
- SCHMİDT, Manfred (2002), **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, Çev. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara.

- SOLAK, Mehmet (2012), “TBMM Araştırması: Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum”, **Demokrasi ve Siyasal Katılım**, Ed. Nihal Boztekin, Ezgi Ofset, İstanbul.
- SOLAK, Mehmet (2012), “Referandum”, **Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları**, TBMM Yayınları, Ankara.
- SOMER, Pervin (2010), “Roma Hukukunda Torba Kanun Yasağı”, **2010 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Yargı Bağımsızlığı**, Ed. Bahri Öztürk, Fikret İlkiz ve Ümit Kocasakal, Seçkin Yayınları, Ankara.
- SOYSAL, Mümtaz (1969), **Anayasaya Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- SOYSAL, Mümtaz (1997), **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- ŞEN, İlker Gökhan (2012), **Doğrudan Demokrasi Aracılığıyla Siyasal Katılımı Artırmak: Referanduma Dair Sorunlar Ve Çözüm Önerileri**, Ed. Nihal Boztekin, Ezgi Ofset, İstanbul.
- ŞENCAN ve diğerleri (2010), **Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum Türkiye - ABD – Avrupa Uygulama Örnekleri**, TBMM Yayınları, Ankara.
- ŞENCAN, Hüdayi (2006), **Venedik Komisyonu Türkiye’ye İlişkin Görüşleri, Seçimler Yargı ve Referanduma İlişkin Karar ve Uygulama Kodları**, TBMM Yayınları, Ankara.
- TANİLLİ, Server (1990), **Devlet ve Demokrasi**, Say Yayınları, İstanbul.
- TANİLLİ, Server (2004), **Nasıl Bir Demokrasi İstiyoruz?**, Adam Yayınları, İstanbul.
- TANÖR, Bülent (2015), **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TANÖR ve diğerleri (2014), **Türkiye Tarihi: Bugünkü Türkiye (1980-2003)**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TANÖR, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu (2004) **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, Beta Yayınları, İstanbul.
- TEZİÇ, Erdoğan (2004), **Anayasa Hukuku**, Beta Yayınları, İstanbul.
- TOURAINÉ, Alain (1997), **Demokrasi Nedir?**, Çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er (2007), **Siyaset**, Lotus Yayınevi, Ankara.
- YALÇINKAYA, Ayhan (2013), **Siyasi Düşünceler Tarihi**, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

YAŞAMIŞ, Firuz Demir (2001), **Türkiye’de Devletin ve Demokrasinin Yeniden Yapılanması**, Doruk Matbaası, İstanbul.

YAZICI, Serap (Ed.) (2011), “Anayasa Değişikliği Teklifi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, **Yargısal Düğüm: Türkiye’de Anayasa Reformuna İlişkin Değerlendirme ve Öneriler**, Tesev Yayınları, İstanbul.

YILMAZ, Aytekin (2001), **Çağdaş Siyasal Akımlar**, Vadi Yayınları, Ankara.

ZAVALA, America Vera (2006), **Katılımcı Demokrasi Dünyadaki Katılımcı Demokrasi Deneyimleri**, Çev. Naile Aras, Dipnot Yayınları, Ankara.

ZÜRCHER, Erik Jan (2008), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sürekli Yayınlar

- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz (2005), “Temsili Demokrasinin Seçim Ayağı”, **TBB Dergisi**, Sayı 60.
- ANIK, Cengiz (2017), “Referandumun Nefesi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 130.
- AYAN, Sezer (2007), “Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 2.
- AYBAKIR, Haydar Barış (2017), “Türkiye’nin Yeni Yol Haritası: 16 Nisan Referandumu”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 130.
- AYDİLEK Emre ve Şeyda Bükrücü Kazkondur (2016), “Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Devlet Aygıtının Dönüşümü”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 55.
- BALKAYA, Fatih (2015), “Yeni Toplumsal Hareketler, Sivil Toplum Ve Müzakereci Demokrasi”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4.
- BOSTANCI, Naci (2017), “16 Nisan Halkoylamasının Siyasal Anlamı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 130.
- BOZATAY ANBARLI, Şeniz (2011), “12 Eylül 2010 Referandumu ve Referandum Sürecinin Üniversite Öğrencileri Tarafından Algılanmasına İlişkin Bir Araştırma: Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2.
- DEMİR, Fevzi (1999), “Demokrasilerde Hükümet Sistemleri ve Başkanlık Hükümeti Rejimi”, **Egevizyon Akademi**, İzmir.
- DEMİRCİ, Aliyar (2017), “15-16 Temmuz Kolektif Şiddeti: Sebep ve Sonuçları”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 130.
- DEMİRHAN, Kamil (2017), “Türkiye’de 2017 Anayasa Referandumu Sürecinde Siyasal İletişim Aracı Olarak Twitter Kullanımı”, **Erciyes İletişim Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2.
- ERDEM, Abdullah Yasin (2017), “Cumhurbaşkanlığı Sistemini Yeni Bir Seçim Sistemiyle Düşünmek”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 129.
- EROĞUL, Cem (2007), “2007 Cumhurbaşkanı Seçimi Bunalımından Çıkarılabilecek Dersler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 62, Sayı 3.
- ETE, Hatem (2010), “Siyasetin 12 Eylül Referandumu ile İmtihani”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 103.
- ETE, Hatem (2013), “Demokratikleşme Paketinin Siyasal Yansımaları”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 115.

- FENDOĞLU, Hasan Tahsin (2016), “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Sayı 25.
- GÖKER, Göksel ve Adem Doğan (2011), “2010 Referandumunda Türk Basınının Siyasal Gündemi: Hürriyet, Haber Türk, Zaman ve Yeni Şafak Örneğiyle”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, Sayı 2.
- GÖKTOLGA, Oğuzhan (2014), “Demokrasinin Demokratikleştirilmesi: Yerel Doğrudan Demokrasi Uygulamaları”, **Birey ve Toplum**, Cilt 4, Sayı 8.
- GÖZLER, Kemal (1988), “Halkoylmasının Değeri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 40, Sayı 1-4.
- GÖZTEPE, Ece (2007), “Sevilmeyen Anayasayı Kim Korumak İster?”, **Birikim Dergisi**, Sayı 218.
- GÖZTEPE, Ece (2010), “2010 Yılı Anayasa Değişikliğinin Usul ve İçerik Açısından Genel Bir Değerlendirmesi: Türkiye’de Demokrasinin Kaderi”, **Birikim Dergisi**, Sayı 254.
- HAKYEMEZ, Yusuf Şevki (2010), “2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 14, Sayı 2.
- KARAÇOR, Süleyman (2009), “Yeni İletişim Teknolojileri, Siyasal Katılım, Demokrasi”, **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 2.
- KARAKARTAL, Bener (1984), “Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, Cilt 38, Sayı 3-4.
- KARAKOÇ, Rıfat (2013), “1982 Anayasası’nın Siyasi Partilere İlişkin Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2.
- KOÇAK, Mustafa (2006) “Seçim Sistemi ve Demokrasi Karşılaştırmalı Analiz: İHAM ve AB Ölçütleri”, **Anayasa Yargısı**, Sayı. 23.
- METİN, Yüksel (2007), “AİHS Çerçevesinde ve AİHM Kararları Işığında Serbest Seçim Hakkı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Sayı 47-48.
- ÖZTÜRK, Armağan (2013), “Machiavelli Düşüncesinde Cumhuriyetçi Özgürlük ve Kurucu Lider İmgesi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 68, Sayı 2.
- SARIBAY, Ali Yaşar (2017), “Referandumun Siyasal Doğası ve 16 Nisan Referandumu”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 130.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban (2003), “İletişim Teknolojisindeki Yenilikler ve Temsili Demokrasinin Geleceği”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 2.

- SUNAY Cengiz ve Cengiz Yavilioğlu (2013), “12 Eylül Rejiminin İnsan Hakları Karnesi”, **Türkiye Günlüğü**, sayı 129.
- ŞAHİN, Köksal (2014), “Türkiye’deki Hükümet Sistemi Tartışmalarına Siyasi Kültür ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım”, **Sakarya İktisat Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3.
- ŞANLI, Pelin (2011), “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü”, **Türkiye Adalet Akademisi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 7.
- ŞEN, Ersan (2017), 16 Nisan Anayasa Referandumuna Doğru”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 129.
- ŞENTOP, Mustafa (2017), “Türk Siyaseti Bağlamında Cumhurbaşkanlığı Sistemi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 129.
- TUNÇ, Hasan (2008), “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1-2.
- TOSUN, Hüseyin (2002), “Türkiye’de Demokrasinin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 52.
- TOKGÖZ, Oya (1991), “Türkiye’de 1983 ve 1987 Genel Seçimlerinde Kullanılan Siyasal Reklamlar”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 24, Sayı 1.
- ULUŞAHİN, Nur (2007), “Cumhurbaşkanı Seçiminin Düşündürdükleri ya da Hukukun Siyasallaşması”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı 2.
- URAL, Şafak (1999), “Demokrasi Kavramı Toplumsal Değerler ve Birey”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 40, Sayı 1.
- ÜNAL, Şeref (2008), “Siyasi Partilerin Yasaklanmasına İlişkin Venedik Komisyonu Raporu”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 93.
- WHITE Isobel ve Neil Johnston (2016), “Referendum Campaign Literatüre”, **Commons Library Briefing**, Cilt 72, Sayı 76.
- YAYLAGÜL, Levent ve Cengiz Çiçek (2011), “12 Eylül 2010 Referandum Sürecinin Türkiye’deki Yazılı Basında Sunumu”, **Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt 17, Sayı 4.
- YAYMAN, Hüseyin (2007), “22 Temmuz 2007 Referandum”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 90.
- YAYMAN, Hüseyin (2017), “Türkiye’nin Düzen Arayışı ve Cumhurbaşkanlığı Sistemi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 129.
- YILMAZ, Murat (2007), “21 Ekim Referandum: İhtilâfı Demokratikleştirmek”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 91.

- YOLCU, Neslihan (2011), “12 Eylül Anayasa Referandumunda Siyasal Partilerin İnternet Kullanımı ve Kampanya Söylemleri”, **The Academic Journal of Information Technologies**, Sayı 2.
- ZABUNOĞLU, Gökçe (2017), “Bir Radikal Demokrasi Teorisi Olarak Müzakereci Demokrasi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 66, Sayı 4.
- ZENGİN, Mehmet Ali (2013), “Bilgi İletişim Teknolojilerinin Demokrasi İçerisindeki Kullanımı ve Dijital Demokrasiye Geçiş”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 17, Sayı 4.

Tezler

- AYDEMİR, Aslı (2011), “Siyasal Kampanyaların İletişim Stratejileri Açısından Değerlendirilmesi Üzerine Bir Örnek İnceleme: 2010 Anayasa Değişikliği Referandumunun AKP ve CHP Siyasal Kampanyaları Üzerinden Karşılaştırılması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- ERTÜRK, Hatice (2012), “Referandum Sürecinde Yazılı Basının Kamuoyunu Oluşturma İşlevi (Yeni şafak-Radikal Gazeteleri)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- GÜNGÖR, Süleyman (2012), “Bilgi Toplumu ve E-Dönüşüm Sürecinin Demokrasi Üzerine Dönüştürücü Etkisinin Analizi”, İdari Uzmanlık Tezi, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Ankara.
- GÜRBÜZ, Gökhan (2014), “Sosyal Medya ve Demokrasi İlişkisi: Türkiye’de Sosyal Medyanın Katılımcı Demokrasiye Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- İRİDERE, Mehmet Akif (2013), “12 Eylül 2010 Tarihli Referandum Ve 5982 Sayılı Yasa İle Kabul Edilen Anayasa Değişikliklerinin Türk Anayasa Yargısı Sistemine Getirdiği Yenilikler, Türk Anayasa Mahkemesinin Yaşadığı Temel Sorunlar Ve Çözüm Önerileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- MERMER, Aytuğ (2012), “Siyasi Partilerin 12 Eylül 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu Kampanyaları Örneğinde Siyasetin Kişiselleşmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- NİSAN, Fatma (2012), “Siyasal Söylemin ve İdeolojilerin Gazete Karikatürlerinde Yeniden Üretimi (Örnek Olay 1982 ve 2010 Anayasa Referandum Süreci)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- OLTULU, Arif (2009), Demokrasi, “Katılım ve Yurttaşlık Boyutuyla Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı: Türkiye Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- ÖZKAN, Tuğba (2012), “Demokratikleşme Sürecinde Türkiye’nin Referandumla Sınırı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- PINAR, Lütfü (2016), “Türkiye’de Anayasa Referandumları ve Basın: 1961, 1982 Anayasaları ile 2010 Anayasa Değişiklik Paketi Referandumlarının Türkiye Basınındaki Sunumunun Karşılaştırmalı Çözümlemesi (Cumhuriyet, Hürriyet, Tercüman/Bugün Gazeteleri Örnekleri)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- SEVÜK, Mehmet Yaşar (2015), “1982 Anayasası Değişikliklerinin Siyasi Arka Planı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

ŞEN, İlker Gökhan (2010), “Doğrudan Demokrasi: Kurumlar, Hukuki ve Siyasi Sorunlar”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

TOPUKCU, Aslı (2011), “Kuramsal ve Hukuksal Açıdan Doğrudan Demokrasi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

TOPTAŞ, Türker (2017), “Demokrasiye Katılım Aracı Olarak Referandum ve Türkiye’de Referandumların Siyasete Etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nişantaşı Üniversitesi, İstanbul.

Diğer Kaynaklar

Büyük Larousse, Cilt 5.

Büyük Larousse, Cilt 16.

Dictionnaire Larousse, Cilt 2.

Dictionnaire Larousse, Cilt 5.

Meydan Larousse, Cilt 3.

Meydan Larousse, Cilt 10.

Arnavutluk Anayasası, 1998.

Fransa Anayasası, 1958.

Hollanda Anayasası, 2002.

İsviçre Anayasası, 1848.

İtalya Anayasası, 1942.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982.

<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/10/16/haber>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/10/19/sarikaya.html>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://bianet.org/biamag/siyaset/124716-eril-devletin-pekistirilmesine-hayir>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124356-15-soruda-anayasa-paketi-ve-hayir>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124392-yetmez-ama-evet-yargiyi-demokratiklestirmek>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124577-referandumda-hayir-mi-boykot-mu>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124600-anayasa-degisikligi-tartismalari-ve-toplumsal-muhalefet>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124617-sakatlar-icin-kolay-bir-soru-evet-mi-hayir-mi>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124709-akp-nin-gazozunuza-ilac-atmasina-izin-vermeyin>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

<http://bianet.org/bianet/siyaset/124720-evet-hayir-ve-arada-kalan-yasam>, Erişim Tarihi: 25.07.2018.

[http://blog.milliyet.com.tr/2010-referandumu-uzerine-bir-oz-
elestiri/Blog/?BlogNo=423137](http://blog.milliyet.com.tr/2010-referandumu-uzerine-bir-oz-
elestiri/Blog/?BlogNo=423137), Erişim Tarihi:05.06.2018.

<https://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887>, Erişim Tarihi: 10.07.2018.

<http://ilefarsiv.com/etik/haber-medyasi-ve-secim-kampanyalari/>,Erişim Tarihi:01.05.2018.

<http://www.anayasa.gov.tr/>, Erişim Tarihi:19.04.2017.

<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2017-3/14.pdf>,Erişim Tarihi: 11.10.2017.

<http://www.bianet.org/1/17/183220-1987-referandumu-ozal-75-bin-oyla-kaybetti>, Erişim Tarihi:18.04.2018.

<http://www.cumhuriyetarsivi.com/akp-cumhurbaskanini-secemez-sabih-kanadoglu>, Erişim Tarihi:14.06.2018.

<http://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>,Erişim Tarihi:07.09.2017.

<http://www.eakademi.org/incele.asp?konu=Yeniden%20Do%F0rudan%20Demokrasi&kimlik=1120134975&url=makaleler/myanik-1.htm>, Erişim Tarihi:04.06.2018.

http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2016/03/KopenhagBelgesi_TUR-.pdf, Erişim Tarihi:19.10.2017.

<http://www.gazeteler.org/aksam-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/cumhuriyet-gazetesi/2010-temmuz-19/>,ErişimTarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/haberturk-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi:10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/milliyet-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi:10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/sabah-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/sozcu-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/star-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/takvim-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.gazeteler.org/yenisafak-gazetesi/2010-eylul-13/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.haberturk.com/gundem/haber/10439-kosk-secimindeanayasadaki-puf-nokta>, Erişim Tarihi:14.06.2018.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/aihm-raporlarına-bakin-40432199>, Erişim Tarihi:12.04.2018.

<http://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/>, Erişim Tarihi: 18.04.2017.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3376.pdf>, Erişim Tarihi:21.05.2018.

<http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>, Erişim Tarihi:19.04.2017.

<http://www.milliyet.com.tr/referandumda-halk-iradesi/riza-turmen/siyaset/yazardetayarsiv/15.09.2010/>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ismet-berkan/turklerin-referandum-maceralari-1015403/>, Erişim Tarihi:12.06.2018.

<http://www.radikal.com.tr/yorum/halk-oylamasi-bir-secim-midir-987558/>, Erişim Tarihi:12.06.2018.

<http://www.Referandumun-Siyasal-İletişim-Karnesi/>, Erişim Tarihi:01.05.2018.

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10771.pdf>, Erişim Tarihi: 01.07.2018.

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17145.pdf>, Erişim Tarihi:22.05.2018.

http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17386_1.pdf, Erişim Tarihi:22.05.2018.

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17823.pdf>, Erişim Tarihi:22.05.2018.

http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19464_1.pdf, Erişim Tarihi:22.05.2018.

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100531M1-2.htm>, Erişim Tarihi: 29.07.2018.

https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/03/23/rtuk_iyi_yonetilmedi_siyasetin_etkisinde_kaldi, Erişim Tarihi: 27.07.2018.

http://www.salom.com.tr/haber-102180-referandum-demokrasi_ve__Isvicre_ornegi.html, Erişim Tarihi: 06.09.2017.

http://www.turkhukuksitesi.com/makale_753.htm, Erişim Tarihi:11.06.2018.

<http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/595671.aspx>, Erişim Tarihi: 05.06.2018.

<http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/595720.aspx>, Erişim Tarihi:05.06.2018.

<http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/595751.aspx>,Erişim Tarihi:05.05.2018.

<http://www.un.org>, Erişim Tarihi:18.04.2017.

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL\(2006\)024rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL(2006)024rev-e),Erişim Tarihi: 18.04.2017.

<http://www.yenicaggazetesi.com.tr/referandumlar-ulkesi-isvicre-73401h.htm>,Erişim Tarihi: 17.07.2017.

<https://bianet.org/biamag/insan-haklari/124588-anayasa-degisikligi-duzenlemelerine-neden-hayir>, Erişim Tarihi:28.07.2018.

<https://humanrightscenter.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/MedeniVeSiyasiHaklaralliskinSozlesme.pdf>, Erişim Tarihi:13.10.2017.

<https://www.akparti.org.tr/site/akparti/gelir-gider>, Erişim tarihi: 28.07.2018.

<https://www.evrensel.net/haber/317563/almanya-idam-referandumunu-engellemeyi-planliyor>, Erişim Tarihi:21.05.2018.

<https://www.evrensel.net/haber/331151/referandum-icin-kayit-sistemi-etkinlestirildi>, Erişim Tarihi:20.05.2018.

<https://www.haberler.com/sabih-kanadoglu/s5/>, Erişim Tarihi: 15.03.2018.

https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/NedenHayir.pdf, Erişim Tarihi: 29.07.2018.

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1142051/ilk-referandum-ilk-darbeden-sonra>, Erişim Tarihi:08.03.2018.

<https://www.ntv.com.tr/dunya/italyada-ozerklik-referandumu-yapildi,cfCx8Qfq-US2UKlZsr6mYA>, Erişim Tarihi:10.06.2017.

<https://www.osce.org/tr/odihr/elections/turkey/311736?download=true>,Erişim Tarihi:07.09.2017.

<https://www.rtuk.gov.tr/duyurular/3788/574/04-06-2010-yayin-kuruluslarinin-referandum-surecinde-uyacaklari-yayin-esaslari-belirlendi.html>, Erişim Tarihi: 27.07.2018.

<https://www.sabah.com.tr/dunya/2016/04/18/italyada-referandum-gecersiz-sayilacak>, Erişim Tarihi:03.06.2018.

<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5678.html>, Erişim Tarihi:12.06.2018.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc071/kanuntbmmc071/kanuntbmmc07103467.pdf, Erişim Tarihi:10.06.2018.

https://www.unicef.org/turkey/udhr/_gi17.html, Erişim Tarihi:18.04.2017.

<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1987>, Erişim Tarihi: 18.04.2018.

<https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1988>, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

www.gazeteler.org/dunya-gazetesi/2010-eylul-13/, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

www.gazeteler.org/gunes-gazetesi/2010-eylul-13/, Erişim Tarihi: 10.06.2018.

www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.06.2018.

ÖZGEÇMİŞ

Yeliz KARADENİZ 1993 yılında Sakarya’da dünyaya geldi. İlköğretimini, Sakarya’nın (İnönü İlköğretim Okulu, Özel Şahin İlköğretim Okulu, Mithat Paşa Şehit Ahmet Akyol İlköğretim Okulu) farklı okullarında tamamladıktan sonra liseyi Mithat Paşa Şükrü Ayna Anadolu Lisesi’nde okudu. 2015 yılında Sakarya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden lisans derecesiyle mezun oldu. Halen Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

